

1.

22.

Давид Рохматов

**АЗƏРБАЙҶАН
ХАЛҶ ЧАЛҶЫ
АЛƏТЛƏРИ
ВƏ ОНЛАРЫН
ОРКЕСТРДƏ
ЈЕРИ**

19

Дәдз Рәһмәтов

Сәнәтшунаслыг намизәди

АЗӘРБАЈЧАН ХАЛГ ЧАЛҒЫ АЛӘТЛӘРИ ВӘ ОНЛАРЫН ОРКЕСТРДӘ ЈЕРИ

Хүсуси редактору БАБӘК ГУРБАНОВ

«ИШЫГ» НӘШРИЈАТЫ
БАКЫ — 1939

Халгымызын узун эсрлик мусиги мэдэнијјэтинин спесифик хусусијјэтлэрингдэн, дахили гануанујгунлуғларындан, бэди-естетик кејфијјэтлэрингдэн сөһбэт ачаркэн ону халг мусиги алэтлэримиздэн айры тэсэвүр етмэк гејри-мүмкүндүр. Тарихи-этнографик мәлүматлар, мүтэфэккир јазычыларымызын сөз хэзинэлэри, пешэкар мусигичилэрин елми-нэзэри мүддэлэри вэ с. мусиги мэдэнијјетимизин форма вэ жанр зэнкинлијүнэ, дэрин идеја-емоционал мәз-муна малик олмасыны сүбүт етмэккә јанашы, Азәрбајҗанда јүксәк ифачылыг сәнәтинин, еләчә дә бөјүк технику-естетик имканларә малик бир сыра симли, нәфәсли, зәрб алэтлэринин олдуғуну көстәрер.

нәфәсли, зәрб аләтләринин олдуğunu көстәрир. Мусиги мәдәнијјәтимизин мүасир инкышаф мәрһәләсини, Азәрбајҗанда га- багчыл профессионал бәстәкарлыг мәктәбинин јаранмасыны, кечмишин реа- лист мусиги ән'әнәләриндән вә естетик принципләриндән кәнар тәсәвүр етмәк мүмкүн дејил. Бу мәһәт өзүнү халгымызын зәнкүн ашыг вә муғам, елчә гә инструментал вә маһны јарадычылыгына хас олан мелодја-инто- насија, лаг, метроритм вә с. хүсүсийәтләринин мүасир мусиги мәдәнијјәтин- дә мөһкәм көк салмасында, профессионал бәстәкарларларымызын онлардан јарадычы тәрздә истифадә етмәләриндә бир даһа бурузә верир. Халг чөлгы аләт- ләринин ифасы үчүн нот системинин тәтбиги һәмин аләтләрин бәди-естетик вә техники имканларыны артырмагла јанашы, дикәр халгларын мусиги нүмунә- ләрини дә ифа етмәјә кениш имканлар јаратды.

Дедилондээр мусиги мэдэнијјетимизин мүасир инкишаф мэрһалэсингэ узун тарихи бир јол кечмиш халг чалгы алэтлэринин ролуну, онларын инди гə мүсиги мэдэнијјетимизин инкишафында вэ тэблигүнгэ түкэнмэз бəдиј-естетик имканларыны көстөрмэклэ јанашы, һəмин алэтлэрин һэр биринэ хас бəдиј-техники имканлары, тембр хүсусијјэтлэрини, диапазону, халг чалгы алэтлэри оркестрингэ јери вэ мəнəсы кими мəсəлэлэрини елми-нəзəри эсас-ларла бир гаһа гарышдырмасыны тəлэб едир. Азэрбајжан халг мүсиги алэт-лэринин нот системинэ кечмэси, бəзи алэтлэрин јенидэн бəрпəси, оркестрдə јери, елчэ гə профессионал мүсигигэ кениш истифадə олунан мүсиги алэт-лэринин халг чалгы алэтлэри оркестринэ вэ ансамблларына чəлб олунамсы кими мəсəлэлэр мүасир дөврүгэ истэр-истэмэз мүсиги тэчрүбəсингэ гаршыја чыхыр, өз изаһыны вэ тəһлилди кəзлэјүр.

Сәнәтшүнаслыг Һәм Әзәр Рәһмәтовун охучулар тәғдим олунан «Азәр-бајҗан халг чалғы алатлэри вэ онларын оркестрға јери» китабы бу бахымдан әлдә едилмиш наиллијәтлэри бир җаһа үмумиләшдирир. Азәрбајҗанын мусиги тәҗрүбәсиндә халг чалғы алатлэринин артмарға олан репертуар рәңкарәнк-лијини вэ ифа услубу хусусијјәтлэрини нәзәрә аларак гаршија чыхан бир сыра јени бәдиһ-естетик һагисләрә диғгәти артырыр, тарихин арадан чы-хартдығы бә’зи алатлэрин јенудән бәрпаси, мусиги мәдәнијјәтимизә җајҗа-рылмасы кими ичтимаи-естетик мәсәләлэрин һәллини вэ с. зәрури сајыр. Әсәри сәһијјәләндирән, өзүндән әввәлки тәдҗигатлардан фәрҗләндирән бир чәһәт дә оғур ки, бурада мүүәлиф халг чалғы алатлэринин хусусијјәтлэрини вэ имканларыны Азәрбајҗан халг чалғы алатлэри оркестри, онун әсас бәдиһ-естетик принциплэри бахымындан ишығландырмаға чәһд көстәрмишдир. Ајры-ајры мусиги алатлэринә нәзәр салан мүүәлиф онларын бәдиһ-техники вэ ифа имканлары, тембр хусусијјәтлэри, ифа усуллари, оркестрға јери вэ ролю һаггында марағлы мә’луматлар верир, өз мүддәаларынын, нәзәри дө-лиллэринин һәгигилијини сүбута јетирмәкдә һағлы оларағ узун әсрлик муси-ги тәҗрүбәсиндә елми-нәзәри консепсијалара, бөјүк мүтәфәккирлэрин өлмәз әсәрлэринә вэ с. мүрациғәт едир.

Бастакарларымызын, халг чалгы алатлары оркестри ва ансамблары ишти-
ракчылары ва рѣхбарлигинин жарагычылыг фѣалијѣтингѣ, елѣчѣ гѣ кениш
мусиги хѣваскарларынын ѣзфѣалијѣт жарагычылыгында бу китабын мѣхѣм
тѣхруби-методологи рѣл ојнаја билѣжѣјинѣ инаныргы. Ѣминик ки, бу ѣсѣр
тезликлѣ мусиги хѣваскарларынын, елѣчѣ гѣ пешѣкар мусигичилѣрин дѣрин
марагына сѣбѣб олачагдыр.

БАБӘК ГУРБАҢОВ,
фәлсәфә емләри намиҙәди, мусигишүнас.

АЗƏРБАЙҶАН ХАЛҶ ЧАЛҶЫ АЛƏТЛƏРИНИН ТАРИХИНƏ БИР НƏЗƏР

Мусиги сәнәти һәр бир халгын, һәр бир өлкәнин мәдәнијјәт тарихинин тәркиб һиссәсини тәшкил едир. О, тарихән мұһым ичтимаи мә'на дашыыб инсанын әхлаги тәрбијәси, әгидә вә дүнјакөрүшүнүн, естетик зөвг вә идеалларынын формалашма-сында мұһым рол ојнамыш вә инди дә бу вәзифәјә хидмәт едир. Халгын фәал иштиракы илә јарадылан вә бәдии тәфәккүр фор-маларындан бири һесаб олуан мусиги сәнәтинин тарихи инсан чәмијјәтинин тарихи гәдәр гәдимдир. Археоложи вә этнографик мә'луматлар сүбут едир ки, һәлә ибтидаи ичма чәмијјәтиндә инсанларын илкин практик фәалијјәти чәрчивәсиндә белә муси-ги өзүнәмәхсус узун тәшәккүл просеси кечмишдир. Бу дөвр-дә мусиги биркә әмәк вә мәрәсим просесләринин тәшкили, бу тәдбирләрин иштиракчыларына коллектив үчүн зәрури олан емоционал тә'сир кәстәрмәк вәзифәләрини јеринә јетирирди. Ибтидаи ичма гурулушунун дағылмаға башладығы дөврдә— бәдии јарадычылығын тәдричлә практик фәалијјәтдән ајрыл-маға башладығы бир дөврдә мусиги дә инчәсәнәтин мүстәгил бир нөвүнә чеврилмәјә башлады. Әмәк бөлкүсү вә синифләрин мејдана кәлмәси илә јанашы бир-биринә зидд мәдәнијјәт— һаким синифләрин мусиги мәдәнијјәти вә истисмар олуанла-рын (халгын) мусиги мәдәнијјәти өзүнү бүрүзә вермәјә башла-јыр. Бу дөврдән е'тибарән мусиги фолклору гејри-пешәкар халг сәнәти кими мүстәгил инкишаф јолуна гәдәм гејур. Халг күт-ләринин мусиги јарадычылығы сонрадан чәмијјәтин мусиги мәдәнијјәтинин бүнөврәсинә, пешәкар бәстәкарлардан өтрү зән-кин ифадә васитәләри мәнбәјинә чеврилди.

Мусиги сәнәтинин камала жетмәсиндә башлыча рол ойнаган мусиги алектәринин јаранмасы да тәбии ки, олдугча гәдим дөврләрә кедиб чыхыр. Мусиги сәнәти илә бир вәһдәт тәшкил дән мусиги алектәри илк әввәлләр ибтидаи формада олмуш, онсан чәмијјәтинин сонраки мәрһәләриндә мәдәнијјәтин, мусиги вә ифачылыг сәнәтинин, истехсалын техникасынын јүксә

лиши илэ алагәдар олараг бәјүк бир инкишаф јолу кечмишдир. Мусиги аләтләринин мејдана кәлмәси илэ бағлы бир сыра фәрзијјәләр мөвчуддур. Еһтимал едилир ки, илк әввәл онлар сигнал аләтләри ролуну ојнајыб, бу вә ја дикәр дәрәчәдә ибтидаи инсанын әмәк просеси илэ сых бағлы олмушдур. Лакин археоложи газынтылар сүбүт едир ки, һәлә инсан чәмијјәтинин еркән инкишаф мәрһәләсиндә сырф естетик мусиги функцијаларыны јеринә јетирән мусиги аләтләри дә мөвчуд олмушдур. Марағлыдыр ки, бир сыра мусиги аләтләри, һәтта өзүнүн илк ибтидаи формасында бизим күнләримизәдәк кәлиб чыхмышдыр (мәсәлән, өзбәкләрдә вә тачикләрдә кәјрағ вә с.). Бир чохлары исә тәкмилләшә-тәкмилләшә илкин формасыны дәјишмиш, бәзиләри исә јени социал-ичтимаи вә естетик тәләбләрә чаваб вермәдијиндән мәишәтдән чыхмыш, онлары јени мусиги аләтләри әвәз етмишдир. Инкишаф етмәкдә олан мусиги сәнәти ифадә васитәләринин мүнтәзәм олараг тәкмилләшдирилмәсини вә јени — даһа камил мусиги аләтләринин мејдана кәлмәси зәрурәтини ортаја чыхармышдыр. Лакин гејд етмәк лазымдыр ки, мусиги аләтләринин рәнкарәнклији вә техники сәвијјәси һеч дә һәмишә мусиги мәдәнијјәтинин үмуми инкишафына дәләләт едән мүтләғ өлчү ваһиди һесаб олуна билмәз. Вокал мусигијә бәјүк әһәмијјәт верән халғлар чох аз мусиги аләти јаратмыш вә онлардан башлыча олараг хор ифачылығында истифадә етмишләр. Күрчүләрдә чонгури вә пандури, башгырдларда курај, јакутларда хомыс вә с. мисал кәстәрмәк олар. Бунула белә курај вә хомысдакы ифачылығ сәнәти, онларда ифа олуна мусиги сон дәрәчә инкишаф етмишдир.

Мусиги аләтләрини шәрти олараг халғ чалғы аләтләринә вә профессионал мусиги аләтләринә ајырырлар. Биринчиләр халғ тәрәфиндән һазырланыб мәишәтдә, о чүмләдән бајрамларда, тојларда, мүхтәлиф мәрәсимләрдә кениш ишләдилір. Бу вә ја дикәр мусиги аләти бир-бирилә гоһумлуғ әлагәси вә ја узун тарихи-мәдәни әлагәләри олан бир нечә халға да мәхсус ола биләр. Лакин, јалныз бир халғын мусиги мәдәнијјәтинә хас олан мусиги аләтләрини дә гејд етмәк мүмкүндүр. Мәсәлән, бандура јалныз украјналылар, пандури вә чонгури исә күрчүләрә мәхсусдур. Дикәр тәрәфдән шәрги славјанлар — руслар, украјналылар, белоруслар, гусли, сопел, жалейка, волынка вә чархлы лираны та гәдимдән мүштәрәк ишләтмишләр. Саз, тар, каманча, зурна, түтәк гардаш Азәрбајчан вә ермәни халғларынын мәишәтиндә мүһүм јер тутур. өзбәкистанда вә Тачикистанда, демәк олар ки, ејни мусиги аләтләри ишләдилір.

Профессионал мусиги аләтләринин сырасына бир гејдә олараг симфоник, нәфәсли вә естрада оркестрләри тәркибиндә истифадә олуна мусиги аләтләрини дахил едирләр. Јухарыда геј етдијимиз кими профессионал мусиги аләтләри халғ чалғы аләтләринин даим тәкмилләшдирилмәси вә дәјишиклијә уғрадылма-сы нәтичәсиндә јаранмышдыр. Белә ки, узағ кечмишләрдә скрипка сырф халғ чалғы аләти олмушдур, мүасир флөјта исә олдугча

Азәрбајчан Дәвләт Филармонијасы нәздиндә А. Ионнесјанын рәнһәрлији илэ јара-
дылмыш илк нотсуз халғ чалғы аләтләри "оркестри, 1920-чи ил.

садə бир халг чалгы алəтинин тарихəн тəкмиллəшмəси нəтичə-синдə мейдана кəлмишдир.

Демəли, профессионал мусиги алəтлəри анлајышы нисби характер дашыјыр. Белə ки, бир чох ɵлкəлəрдə (Һиндистан, Иран, Түркијə вə с.) əсасən халг чалгы алəтлəриндən истифадə олунур вə бу чалгы алəтлəриндə ифачылыг сənəти јүксək профес-сионаллыг нүмунəси кими гижмəтлəндирилир.

Халг чалгы алəтлəринин инкишафы чəмијјəтин мэдəни һəја-ты илə сых бағлыдыр. Совет Иттифагында милли инчəсənəтин инкишафы, һəмчинин, республикаларын вə мухтар вилајəтлəрин, кениш халг күтлəлəринин игтисади вə мэдəни сəвијјəсинин үмү-ми јүксəлиши сажəсиндə халг чалгы алəтлəринин дирчəлиши, реконструксиясы вə тəкмиллəшдирилмəси сահəсиндə дə мүһүм ишлэр кɵрүлмүшдүр. Өзфəалијјəт вə профессионал халг чалгы алəтлəри ансамбл вə оркестрлəринин репертуарына классик мусиги нүмунəлəринин вə мүасир бəстəкарларын əсэрлəринин дахил едилмəси, һəмчинин ССРИ халгларынын мусиги мэдəниј-јəтинин үмүми јүксəлиши сажəсиндə күтлəви профессионал му-сиги алəтлəри һесаб олунан китара, бајан, аккордеон, скрипка, кларнет, флєјта вə габој да халг чалгы алəтлəри ансамбл вə оркестрлəриндə тəтбиг олунмаға башламышдыр.

Азэрбајчан дүнјанын ən гəдим мусиги мэдəнијјəти очагла-рындандыр. Əлверишли тəбии-чоғрафи шəраитин олмасы, бура-да чох гəдимдən ибтидаи инсанлар үчүн һəртəрəфли фəалијјəт мейданы ачмыш, белəликлə дə, бир сыра шəрг ɵлкəлəриндə ол-дуғу кими, Азэрбајчанда да инсан чəмијјəти чох еркən инкишаф јолуна гəдэм гɵјмүшдүр. Һələ ерамыздан əввəl V—III əсрлəрдə Азэрбајчан əразисиндə јашајан инсанлар мусигијə алудə олдуғ-ларыны Гобустан гајалары үзəриндə чыздығлары рəсмлəрлə бизə хəбэр вермишлэр.

Мусиги мэдəнијјəтимизин инкишафында Азэрбајчанын Шəр-гин мэдəни чəһəтдən инкишаф етмиш Иран, Чин, Һиндистан кими гəдим тарихə малик ɵлкəлəри илə билаваситə əлагəдə олма-сы да мүһүм рол ојнамышдыр.

Орта əсрлəрдə Азэрбајчанда мусиги сənəти хүсусилə инки-шаф етмишди. Тəкчə буну гејд етмək кифајəтдир ки, бу дөврдə халгымызын јетирдији дүһалар ичəрисиндə бир сыра кɵркəмли алим-мусигишүнаслар да олмушдүр. X əсрдə јашајыб-јаратмыш кɵркəмли алим Əбдүлəзиз Марағажинин «Тəфавүлəдвар» əсəрини чəсарəтлə Азэрбајчан мусигишүнаслығынын башланғычы һесаб етмək олар.

Мəлүм олдуғу кими, Азэрбајчан мусигисинин мүасир нот¹ системи илə илк дəфə јазылмасы 1816—1818²-чи иллəрə аиддир.

¹ Нот (латынча язылы ишарə)— мусигини јазыја алмагдан өтрү шəрти график ишарəлэр.

² Е. Г. Аббасова. К. А. Гасымов. «Очерки музыкального искусства совет-ского Азербайджана», Баки, «Елм» нəшријјаты, 1970, сəһ. 12.

Лакин бир чох ɵлкəлəрдə олдуғу кими Азэрбајчанда да муси-гини јазыја алмаг үчүн шəрти ишарəлэр мөвчуд олмушдүр. Орта əсрлəрдə мусигини јазыја алмаг үчүн даирəшəкилли мүхтəлиф чəдвəллəрдən истифадə олунмушдүр. Мусиги сահəсиндəки елми əсэрлəри илə бүтүн Шəргдə шəһрəт тапмыш Азэрбајчан алим Фихир Сəфиəддин Урмəви (XIII əср) о дөврдə Шəргдə мөвчуд олан нот системини даһа да тəкмиллəшдирилмиш вə илк дəфə ола-раг һəрфлəрдən ибарəт нот ишарəлəри системи јаратмышдыр. О, өзүнүн «Китабүлəдвар», «Рисалəји Шəрəфијјə» вə башга əсэрлə-риндə о дөвр Азэрбајчан мусиги мэдəнијјəти һағтында кениш мəлүмат вермишдир. Орта əср Азэрбајчан мусигишүнаслығында Мəһəммəd Əбубəкр оғлу Ширвани (XIV əср) дə лајигли јер ту-тур. Мəһəммəd Ширванинин «Мусигијə-ихванүссəви» əсəри бү-түн Шəрг ɵлкəлəриндə кениш јайылмышды. Азэрбајчан алим Əбдүлғадир Марағи (XV əср) (бу алимин адына эрəб əлифбасы илə олан тарихи сənəдлəрдə һəм Марағи, һəм дə Марағажи кими раст кəлинир; сон вахтлар елми əдəбијјатымызда Марағи кими верилир) өзүндən əввəlки мусигишүнасларын əсэрлəринə тəнги-ди шəкилдə јанашараг сəлəфлəриндən даһа мүкəммəl нот сис-теми јаратмышдыр. О, һəмчинин Азэрбајчан мусигисинин нəзə-ри мəсəлəлəринə даир бир сыра гижмəтли əсэрлəрин мүəллифи-дир («Мəғасидүлəлһан», «Чамеүлəлһан», «Лəһнијјə», «Зəбтəдүл-əдвар», «Фəвандүлүшрə», «Кəнзүлəлһан» рисалəлəри вə с.). Ја-хын вə Орта Шəрг ɵлкəлəри, о чүмлəдən Азэрбајчан мусиги мə-дəнијјəтинин вə ифачылыг сənəтинин инкишафында алим-муси-гишүнас Мирзəбəји (XVII əср) хүсусилə гејд етмək лəзымдыр. Мирзəбəжин мугам мелодијалары вə ритмик мүшажиəт гајдала-рындан бəһс едən «Рисалəји мусиги» əсəри ханəндəлэр вə чал-ғычылардан өтрү узун мүддəт дəрс китабы олмушдүр.

Археоложи газынтылар заманы əддə олунмуш материаллар республикамызын əразисиндə чох гəдимдən мусиги алəтлəри-нин кениш јайылдығыны кəстəрир. Минкəчевир əразисиндə та-пылмыш сүмүкдən дүзəлдилмиш нəфəсли мусиги алəтлəри, та-рихлəрин јадикары Гобустанда Чинкирдағын этəјиндə ашкара чыхарылмыш «Гавалчалан даш» буна парлаг сүбүтдүр. Гəрибə-дир ки, Минкəчевир əразисиндə тапылмыш нəфəсли мусиги алəтлəри бир чох чəһəтдən мүасир түтəји хатырладыр. Азэр-бајчанын гəдим мусиги алəтлəри һағтында мəлүматлара орта əср шаирлəримизин əсэрлəриндə дə раст кəлирик. Низами Кəнчəви-нин мəһшүр «Хəмсə»синдə мусиги јарадычылығынын ажры-ажры жанрлары, мүхтəлиф чалгы алəтлəри вə ифачылыг сənəти һағ-тында марағлы фикирлэр вардыр. Онун поемаларында орта əср-лəрдə Азэрбајчанда кениш јайылмыш саз, чənки, сəтар, эрганун, неј, шејпур (шəббур), зурна, тəбил, нағара вə башга 30-дан чох мусиги алəтинин ады чəкилир. Даһи Азэрбајчан шаири Мəһə-мəd Фүзули дə өз əсэрлəриндə неј, саз, дəф, чэрəс кими чалгы алəтлəринин адыны чəкир вə онлары əлван бојаларла тəсвир едир.

Азәрбајҗан мусигисинин бүтүн Шәргдә бөјүк шөһрәт газандыгыны гејд едән орта әср алимләримиз дә мусиги аләтләри һагында гиймәтли мә'лумат верирләр. Бу чәһәтдән јухарыда һагында данышдығымыз Әбдүлгадир Марагинин «Мусиги аләтләри вә онларын нөвләри»¹ әсәри олдугча диггәтәләјигдир. Әсәрдә о дөврдә Азәрбајҗанда мөвчуд олмуш мусиги аләтләри үч група бөлүнүр:

I. Симли аләтләр:

Четар, чоғар, тәнбур, чәнк, сәнтур, бәрбәт, гоһуз, озан,² саз, ганун, сетар, уд, һәззкар, бунгар, чишек, каманча, дүтар, мизһар, муғни, нүзһә, рүбаб, руд, сәвәндәр, сәнч, синг, (зинч), чегане вә с.

II. Нәфәсли аләтләр:

Баламан (балабан), булбан, зурна, дүдүк, әргәнун, зәмр, нәфир, кәррәнәј, мизмар, мушгар, пише, сурна, сүмсү, түтәк, тулум, шейпур, сур вә с.

III. Зәрбли аләтләр:

Гашыгек, гидум, нағара, гоша нағара, даирә, дәф, гавал, думбул, коос (куус), нәгрәзак, тәбил, дәрәј, халхал, чәрәс, чан, касә вә с.

Азәрбајҗан мусиги мәдәнијјәтинин инкишафында мүһүм ролу олмуш Фахир Урмәви, Әбдүлгадир Мараги вә башгалары мусиги аләтләринин, онларда ифачылыг сәнәтини тәкмилләшдирмәк сәһәсиндә бөјүк иш апармагла јанашы, өзләри дә бир сыра јени чалғы аләтләри јаратмышлар. Урмәвинин дүзәлтдији нүзһә вә муғни³ (ја,уд шугәнни) аләти узун әсрләр боју нәинки Азәрбајҗанда, һәтта Шәргдә ифачылыг сәнәтиндә мүһүм јер тутмушдур.

Өз сәләфләриндән фәргли олараг даһа мүкәммәл нот системи јаратмыш Әбдүлгадир Мараги мүхтәлиф чини гаһлардан ибарәт марағлы мусиги аләти дүзәлтмишди. Шештар мусиги аләтинин јарадычысы исә Әлихан Тәбризи олмушдур.⁴

Мусиги мәдәнијјәтимизин сонракы инкишафы просесиндә гәдим мәнбәләрдә адына тәсадүф етдијимиз Азәрбајҗан мусиги аләтләринин бир чоһу сырадан чыхмыш, дөврүмүзә кәлиб чатанлары исә бөјүк дәјишиклијә уғрамышдыр.

Тарихләрин сынағындан кечмиш, чилалана-чилалана зәманәмизә гәдәр кәлиб чыхмыш камил мусиги аләтләримизин бөјүк әксәријјәти бу күн Азәрбајҗан халг чалғы аләтләри оркестринин тәркибинә дахил едилмишдир.

¹ *Әбдүлгадир Мараги*, «Мусиги аләтләри вә онларын нөвләри», «Гобустан» журналы, 1977, № 1, сәһ. 74.

² Озан — билдијимиз кими гәдимдә Азәрбајҗан ашыглары озан адланырдылар. Марагинин әсәриндән көрүндүјү кими, орта әсрләрдә оза сазын нөвләриндән бири олмушдур. Озан үч симли мусиги аләти олу харичи көрүнүшү, етибарилә гәдим тәнбуру, бу күнкү чүрә сазы хатырладыр. Озан да тәзәнә илә чалынармыш.

³ Һәр ики аләтин ады *Әбдүлгадир Марагинин* «Мусиги аләтләри вә онларын нөвләри» әсәриндә чәкилир.

⁴ Әтрафлы мә'лумат алмаг үчүн тар бөлмәсинә бахмалы.

АЗӘРБАЈҖАН ХАЛГ ЧАЛҖЫ АЛӘТЛӘРИ ОРКЕСТРИНИН ЈАРАНМАСЫ

Ахтарышлар нәтичәсиндә мә'лум олмушдур ки, Азәрбајҗанда чалғы аләтләри гәдим дөврләрдә ибтидаи ансамбллар һалында сәсләндирилмәјә башламышдыр. «Китаби-Дәдә Горғуд» дас-танындан көрүрүк ки, һәлә орта әсрләрдә халғымызын шәнлик мәчлисләриндә гоһузла јанашы, зурна вә нағара да сәсләндирилмиш, һәрби јүрүшләрдә, күләш мејданларында давуллар, куслар дөјүләр, борулар чалынармыш. Орта әсрләрдә, хусусилә дә Азәрбајҗан мәдәнијјәтинин үмуми јүксәлишинә тәкан вермиш Шәрг интибаһы дөврүндә мусиги аләтләриндән ибарәт бирләшмәләр дә хејли тәкмилләшди. Бу дөврдә Азәрбајҗанда мусиги аләтләринин бир сыра мүкәммәл бирләшмәләри олмушдур. Орта әсрләр Азәрбајҗан миниатүр сәнәти нүмунәләрини диггәтлә нәзәрдән кечирдикдә бир даһа бунун шаһиди олуруг. Бу баһымдан Тәбриз миниатүр мәктәбинин көркәмли нүмајәндәси Султан Мәһмәдин вә онун мәктәбиндән олан рәссамларын јаратдығлары надир миниатүр нүмунәләри сон дәрәчә диггәтәләјигдир.¹ Бу миниатүрләрдә Азәрбајҗан халг чалғы аләтләринин бир сыра бирләшмәләринин тәсвири верилмишдир: Дует (икилик) — уд вә арфа; Трио (үчлүк) — каманча, неј, дәф; Квартет (дөрдлүк) — уд, неј, арфа, дәф.

«Мир Сејид Әлинин мусиги мәчлиси» миниатүрү (XVI әср) орта әсрләрдә мөвчуд олмуш трио бирләшмәсинә көзәл мисал ола биләр. Бу шәкилдә, әсасән, рәггасы мүшајиәт едән үч мусигичинин тәсвири верилир. Бурада мусигичиләр бөјүк армудаохшар резинаторлу удда, мүасир формасыны хатырладан каманчада вә сағанағында лөвһәчикләр олан дәфдә чалырлар. Шәкилдә тәсвир олуан мусиги аләтләринин ифа тәрзләри мүәјјән мә'нада мүасир чалғы тәрзини хатырладыр. Икинчи миниатүрдә тәсвир олуан ансамбл — дөрдлүк өз гурулушуна көрә тамам башгадыр. Бурада ханәндәни мүшајиәт едән чалғы аләтләри групуна әргәнун, неј, уд вә дәф дахилдир. Көрүндүјү кими, бүтүн бу бирләшмәләрдә өз зәнкин тембр-акустик хусусијјәтләри илә фәргләнән вә зәнкин техники ифачылыг имканларына малик олан дәф иштирак едир.

Азәрбајҗан мусиги мәдәнијјәтинин сонракы инкишафы просесиндә Азәрбајҗан халг чалғы аләтләри бирләшмәләринин тәркиби дә хејли тәкмилләшмишдир. Әкәр орта әсрләрдә чалғы аләтләри ансамбллары, әсасән, уд, ганун, чәнк, мусигар, неј вә дәфдән ибарәт идисә, сонрадан онларын тәркиби диһәр јени мусиги аләтләринин һесабына хејли зәнкинләшмиш, өз дөврүнү јанашы бир сыра аләтләр исә әһәмијјәтини итирәрәк ансамблы тәрк етмишдир. Артыг XIX әсрдән башлајараг Азәрбајҗанда

¹ К. Кәримов. Султан Мухаммед и его школа. Москва, «Искусство» нәшријјаты, 1970-чи ил, сәһ. 71, 83.

чалгы әләтләри ансамбллары тәркибиндә тәдричән тар, каманча саз, баламан (балабан), зурна, дәф, нағара, гоша нағара үстүнлүк тәшкил етмәжә башлады. Бу дөврдән е'тибарән ики групп чалгы әләтләри ансамблы (ашыг дәстәси вә сазәндәләр дәстәси) фәалиј-јәт көстәрмәжә башлајыр. Ашыг дәстәләринин тәркибинә саз, баламан, дәф, гоша нағара, сазәндә дәстәләринә исә әсасән, ханәндәдән ибарәт башга тарзән вә каманчачы дахил иди. Бу үч-лүкдә ханәндә ејни заманда дәфчалан вәзифәсини дә јеринә јетирирди.

Ифачылыг сәһәсиндә дә ирәлијә доғру бөјүк аддымлар атылды. Исте'дадлы ифачылар нәсли јетишди. Бунлардан Мирзә Садығын давамчылары олан Мәшәди Зейналын, Ширин Ахундовун, Мәшәди Чәмил Әмировун, һәмзә Әлијевин, Арсен Јарамышевин, Мирзә Фәрәчин, Гурбан Пиримовун вә Мәнсур Мәнсуровун адларыны хүсусилә гејд етмәк ләзимдыр.

XIX әсрин сонларында халг чалгы әләтләри ансамблларынын тәркиби јени мусиги әләтләринин һесабына даһа да кенишләндирилди. 1897-чи илдә Шушада Әбдүррәһимбәј һагвердијевин тәшәббүсү вә режиссорлуғу илә М. Фүзулинин «Лејли вә Мәчнун» поемасы әсасында тамашаја гојулмуш «Мәчнун Лејлинин гәбри үстүндә» мусигили сәһнәчијини артыг бир нечә чалгычыдан ибарәт ансамбл мүшәјијәт едирди. 1900-чү илдә Шушада, 1902-чи вә 1903-чү илләрдә Бақыда кечирилмиш «Шәрг концертләри» халг чалгы әләтләри ансамблларынын формалашмасы, онларын тәркибинин тәкмилләшдирилмәси јолунда мүһүм аддым олду. Бу концертләрдә илк дәфә олараг тәркиби 12 нәфәрдән ибарәт олан халг чалгы әләтләри ансамблы чыхыш едирди.

Лакин чалгычыларын бөјүк усталығына бахмајараг бу ансамбллар Азәрбајчан мусигисини һәлә ләзими шәкилдә тәблиг етмәк игтидарында дејилди. Мусиги сәнәтимизин инкишафы мүхтәлиф чалгы әләтләриндән ибарәт бөјүк тәркибли, монолит бирлијә малик халг чалгы әләтләри оркестринин јарадылмасыны тәләб едирди! Бу идејаны һәјата кечирмәк јалныз Совет һакимийјәти илләриндә мүмкүн олду.

Азәрбајчанда Совет һакимийјәтинин гәләбәсиндән сонра мусиги ичтимаийјәтимиз гаршысында кениш үфүгләр ачылды. Ленин милли сijasәтинин тәнтәнәси сәјәсиндә халгымыз өз мәдәнијјәтини, о чүмләдән мусиги мәдәнијјәтини инкишаф вә тәблиг етдирмәк үчүн һәртәрәфли имкан әлдә етди.

Азәрбајчан фәһлә-кәндли һөкүмәтинин мусиги мәдәнијјәтимизи инкишаф етдирмәк сәһәсиндә көрдүјү илк тәдбирләрдән бири — «Мусиги әләтләринин миллиләшдирилмәси һаггында»кы декрет олду. Бу декретә әсасән, «пролетар күтләләри арасында мусиги тәһсилини кениш вә планлы сурәтдә јаймаг вә Азәрбајчан ССР-ин бүтүн пролетар тәшкилатларына хидмәт көстәрмәк мәг-

сәдилә» республика әразисиндә мөвчуд олан бүтүн мусиги әләтләри дөвләт мүлкијјәти е'лан олунурду. Халг чалгы әләтләри оркестри јарадылмасы јолунда да илк уғурлу аддымлар атылды. 1920-чи илдә А. Иаоннесјанын¹ рәһбәрлији илә Азәрбајчан Дөвләт Филармонијасы нәздиндә илк Азәрбајчан халг чалгы әләтләри оркестри јарадылды. Бу оркестр мусиги јаддашына әсасланараг нотсуз чалырды. Тәркиби тар, каманча, баламан, дәф, нағара кими мусиги әләтләриндән ибарәт олан бу коллективин репертуары Азәрбајчан халг маһналары, рәнк, тәсниф вә ојун һаваларындан ибарәт иди. Бундан бир нечә ил сонра Бақыдакы Әбилов адына клубун нәздиндә азәрбајчанлы гызлардан ибарәт халг чалгы әләтләри оркестри јарадылды. Белә бир оркестр 1924-чү илдә Ә. Бајрамов адына клубун нәздиндә дә тәшкил олунду. Бүтүн бунлар мүкәммәл ифачылыг үслубуна, нәзәри вә тәчрүби һазырлыға малик мүасир чалгычылар коллективинин јарадылмасы јолунда бир зәмин олду.

1932-чи илин январында мусиги ичтимаийјәтимизин һәјатында олдуғча әләмәтдар бир һадисә баш верди. Үзејир һачыбәјовун рәһбәрлији вә о заманлар Азәрбајчан радиосунун мусиги шө'бәсинә башчылыг едән Мүслүм Магомајевин тәшәббүсү илә Азәрбајчан Радио Верилишләри Комитәси нәздиндә илк нотлу халг чалгы әләтләри оркестри јарадылды. Оркестрин бәдии рәһбәри вә дирижору Ү. һачыбәјов, концертмејстер исә кәнч бәстәкар Сәид Рүстәмөв тә'јин олунду.

Гејд етмәк ләзимдыр ки, Ү. һачыбәјову халг мусиги әләтләриндә нотла чалмаг мәсәләси чохдан дүшүндүрүрду. О, тарда, каманчада вә баламанда нотла чалмағы тәчрүбәдән кечирәрәк, һәлә 1930-чу илдә бу системи мусиги мәктәбләринин тәдрис курсуна дахил етмишди. Илк вахтлар о, истәр каманчада, истәрсә дә тарда нот илә чалмаг дәрсләрини өзү апарырды. Беләликлә, Ү. һачыбәјовун рәһбәрлик етдији мусиги техникуму (1921-чи илдә јарадылмыш бу техникум сонрадан Азәрбајчан Дөвләт Консерваторијасына чеврилди) пешәкар ифачылар јетишдирән сәнәт очағы олду. Нәһәјәт, 1931-чи илдә Ү. һачыбәјов мусиги техникуму тәләбәләриндән ибарәт илк нотлу халг чалгы әләтләри оркестри тәшкил едир. Бу оркестрин тәркибинә әввәлләр тар, каманча, баламан, дәф, нағара, Авропа мусиги әләтләриндән исә ројал дахил едилер. һәммин ил апрел ајынын 28-дә мусиги мәктәбиндә оркестрин илк концерти олду. Бу концертдә Ү. һачыбәјовун ор-

Мусиги-ифачылыг сәнәтимиз тарихиндә ады һөрмәтлә јад едилән мәшһүр тарзән *Аванес Ајрапетович Ионнесјан* 1920-чи илдә Бақыда Азәрбајчан Дөвләт Филармонијасы нәздиндә илк Азәрбајчан халг чалгы әләтләри оркестри јаратмыш вә өмрүнүн сонуна кими онун рәһбәри олушду. Азәрбајчан мусигисинин инкишафы сәһәсиндәки хидмәтләринә көрә она Азәрбајчан ССР. әмәқдар инчәсәнәт хадими ады верилмишдир.

¹ Азербайджанская государственная консерватория имени Узеира Гаджибекова. Бақы, Азәрнәшр, 1972-чи ил. сәһ. 14—15.

Ү. Һачыбәјовун рәһбәрлији илә Азәрбајҗан Радио Верилишлери Комитәси нәздиндә
јарадылмыш илк нотлу халг чалғы аләтләри оркестри. 1931-чи ил.

кестр үчүн јазмыш олдуғу «Биринчи фантазија»сы мүүллифин дирижорлуғу илә сәсләнди! Ү. Һачыбәјовун нотлу оркестр јаратмағ тәшәббүсү бүтүн Шәрг әләминдә јени бир мәдәни һадисә-јә чеврилмишди. Нотлу оркестр 1935-чи илдә јенидән тәртиб едиләрәк солистләрин сајы 38 нәфәрә чатдырылды.

Азәрбајҗан мусигисинин, халг чалғы аләтләримизин потенциал имканларыны дәрк етмәјәнләр белә һесаб едирдиләр ки, халг чалғы аләтләрини нот системинә кечирмәк гејри-мүмкүндүр. Ү. Һачыбәјов вә М. Мағомајевин кәркин јарадычылығ сәјләри бу чүр шүбһәләри алт-үст етди. Ү. Һачыбәјов, С. Рүстәмов вә Г. Салаһов Азәрбајҗан халг маһны вә рәгсләрини оркестр үчүн ишләдиләр.

Илк илләрдә оркестрин партитура схеми ашағыдакы кими иди:

Биринчи вә икинчи тарлар.

Биринчи вә икинчи каманчалар.

Биринчи вә икинчи баламанлар.

Дәф вә нағара.

Бурадан көрүндүјү кими, јарандығы илк дөврләрдә нотлу оркестрин тәркибинә тар, каманча, баламан, дәф вә нағара дахил иди. Оркестр тәркибинин сајча нотсуз оркестрдән ики дәфә аз (чәми 22 нәфәр) вә кәнч ифачылардан ибарәт олмасына бахмајарағ өз сәсләшмәсинә көрә нотсуз оркестрдән һеч дә керидә галмырды. Ифачылығ үсуллары вә оркестрләшдирмә чәһәтдән исә ондан гат-гат үстүн иди.

Аз сонра, 1932-чи илдә Ү. Һачыбәјовун халг чалғы аләтләри оркестри үчүн бәстәләдији биринчи вә икинчи фантазијаларынын ифасы илә әлағәдар оларағ профессионал Авропа мусиги аләти олан фортепиано да оркестрә дахил олду. Сонракы илләрдә саз, түтәк, зурна, гоша нағара, бас баламан, ганун вә кларнет дә оркестрә әлавә олунду.

Нотлу оркестрин јаранмасы илә милли мусиги сәнәтимизин сүтләви тәблиғи үчүн кениш перспективләр ачылды. М. Мағомајевин «Радио маршы», С. Рүстәмовун «Бәјаты Күрд» фантазијасы, А. Спендиаровун «Ғәјтарма», «Һичаз» мусиги ләвһәләри (ишләјәни Ү. Һачыбәјов) вә с. репертуара дахил едилди. Сынағ мәгсәдилә симфоник оркестр үчүн јазылмыш бир сыра әсәрләр (П. Чајковскинин «Шелкунчик» балетиндән «Күлләр валсы», А. Бородинин «Орта Асија», Ф. Шубертин «Һәрби марш» әсәрләри, Ж. Бизенин «Кармен» операсынын дөрдүнчү пәрдәсинин «Ки-

¹ Ү. Һачыбәјов халг галғы аләтләринин, хусусән тарын, каманчанын вә баламанын мусиги мәктәбләриндә јалғыз нотла чалынмасыны өјрәтмәклә кифәјәтләнмәјиб, онларын үзәриндә чидди елми-тәдигат ишләри апармышдыр. Бунун нәтичәсиндә Ү. Һачыбәјовун редактәси илә С. Рүстәмовун «Тар мәктәби» (Бакы, 1935), Ч. Һәсәнованын «Каманча мәктәби» (Бакы, 1940), С. Абдулсәлимованын «Баламан мәктәби» (Әлјазмасы, Азәрб. ССР ЕА-нын Ме'марлығ вә Инчәсәнәт Институтунун елми архиви, говлуг №24) адлы дәрсликләри јазылмышдыр.

риш» hissəsi, С. Күнин «Оријентал» əsəri və с.) халг чалғы алəтлəri оркестринин ифасында сəслəндирилди.

Оркестрин 1937-чи илдə Москва və Ленинград шəһəрлəринə илк јарадычылыг сəфəрлəri, бир ил сонра исə Москвада кечирилмиш Азəрбајчан инчəсənəти онкүнлүү заманы чыхышлары онун республикамызын мусиги һəјатында өзүнə лəјигли јер тутдуғуну кəстəрди.

Сонракы иллəрдə кəркин јарадычылыг ахтарышлары нəтичəсиндə оркестрин репертуары јени мусиги жанрлары илə даһа да зəнкинлэшди və ифачылыг имканлары артды. Азəрбајчан халг чалғы алəтлəri оркестринин Бəјүк Вəтəн мұһарибəси дəврүндəки фəалијјəтини хүсүсилə гејд етмэк лəзымдыр. Бу иллəрдə бəстəкарларымыз оркестр үчүн Совет халгынын дүшмənə галиб кəлмэк əзмини əкс етдирən «Дəјүшчүлэр маршы» və «Чəнки» (Ү. һачыбəјов), «Гəһрəманы» (С. Рүстəмов), «Гызыл Орду» (Ə. Аббасов), «416-чы дивизија» (С. һачыбəјов), «Чəнки» (А. Кəрај) кими бир сыра монументал мусиги лəвһəлəri јаратдылар.

Мусиги сənəтимизин сүр'əтли инкишафы нəтичəсиндə мұһарибədən сонракы иллəрдə Азəрбајчан халг чалғы алəтлəri оркестринин гаршысында кениш јарадычылыг перспективлəri ачылды. Оркестрин репертуарынын дурмадан зəнкинлəшмəsi илə əлагəдар онун тərкиби дə кенишлəндирилди. 1965-чи илдən бəм рекистри тə'мин етмэк мəгсəдилə мизрабла чалынан алəтлэр групуна Əзбəкистанда кениш јайылмыш дүтар (фарсча: дү— ики, тар— сим сөзлəриндəндир) мусиги алəтинин бас дүтар нөвү дахил едилди.

Халг чалғы алəтлəri оркестринин республикамызын мусиги һəјатында өзүнə лəјигли јер тутмасында кəркəмли бəстəкар, педагог və дирижор Сəид Рүстəмовун да бəјүк ролу олмушдур.

Һазырда республикамызда халг чалғы алəтлəri оркестринин ики нөвүнə тəсəдуф олунур: кениш тərкибли və кичик тərкибли оркестрлэр. Бир гəјда олараг кениш тərкибли оркестрдə 40—50 və ја даһа чох ифачы ола билэр. Азəрбајчан халг чалғы алəтлəri оркестри, республика Телевизија və Радио Верилишлəri Комитəсинин Дəвлəт Халг Чалғы Алəтлəri Оркестри, бир сыра мусиги тəһсили мүүссисəлəриндə (Ү. һачыбəјов адына Азəрбајчан Дəвлəт Консерваторијасы, А. Зəјналлы адына Бакы Орта Ихтисас Тəһсилли Мусиги Мəктəби, Г. һүсəјли адына Кировабад мусиги мəктəби və с.) фəалијјəт кəстəрən халг чалғы алəтлəриндən ибарəт оркестрлэр буна мисал ола билэр. Үзвлəринин сажы 18—20 нəфəрдən ибарəт олан кичик тərкибли оркестрлэрə исə, əсасən мəдəнијјəт сарајларында, клубларда, институт və техникумларда тəсəдуф олунур.

АЗƏРБАЈЧАН ХАЛГ ЧАЛҒЫ АЛƏТЛƏРИНИН. ОРКЕСТРДƏ ЈЕРИ

Мусиги алəтлəринин елми тəснифатына əсасən мұасир Азəрбајчан халг чалғы алəтлəri оркестринə дахил олан мусиги алəтлəрини дəрд əсас група ајырмаг олар:

Мизрабла чалынан алəтлэр.
Каманла чалынан алəтлэр.
Нəфəсли алəтлэр.
Зəрблə чалынан алəтлэр.

Мизрабла чалынан алəтлэрə — тар, саз, уд, ганун; каманла чалынан алəтлэрə — каманча; нəфəсли алəтлэрə — түтəк, зурна, неј, баламан; зəрблə чалынанлара — нағара, гоша нағара və дəф дахилдир.

Мəлумдур ки, һэр бир алəтин өзүнəмəхсус фəрди ифа хүсүсијјəтлəri вардыр. Бə'зи мусиги алəтлəриндə (каманча və зурнада), бу və ја дикэр мелодијаны истəнилən темпдə чалмаг мұмкүн олдуғу һалда, дикэрлəриндə (мəсəлən, түтəкдə) буна наил олмаг мұмкүн дејилдир.

Мусиги алəтлəринин сəслəнмə хүсүсијјəтлəri дə башга-башгадыр. Мəсəлən, ејни бир ноту əввəлчə тарда, сонра исə ганунла сəслəндирсəк ајры-ајры еффе́ктлэр алынар. Сəслəрин əзлəринə мəхсус бу спесифик хүсүсијјəт тембр адланыр.

Тембр хүсүсијјəтлəринə кəрə бу və ја дикэр алəтин динлəјичијə бағышладыгы тə'сир дə мұхтəлиф олур. Мəсəлən, ејни бир мелодијаны каманчада чалсаг башга бир зəвг аларыг, тарда ифа етсəк исə тамам башга. Каманча партијасыны зурнаја тапшырсаг чох күлүнч чыхар və јахуд əксинə. Бу да тамамилə тəбиидир ки, бир мусиги алəтиндə бүтүн сəс јүксəкликлəринə наил олмаг мұмкүн дејилдир. Һэр бир алəтин өз сəслəнмə һүдудлары вардыр. Бу чəһəтдən һэр бир алəтин оркестрдə ојнадыгы ролу, онун дикэр алəтлэрə мұнасибəтини өјрəнмэк мұһүм əһəмијјəт кəсб едир.

МИЗРАБЛЫ АЛƏТЛƏР

Јухарыда гејд етдијимиз кими, мизраблы мусиги алəтлəринин инструментал бирликлэрə дахил олмасы чох гəдим дəврлэрə кедиб чыхыр. Бу ибтидаи оркестр нұмунəлəринə биз орта əср миниатүр усталарынын əсəрлəриндə даһа тез-тез раст кəлирик. Көрүндүү кими, белə ансамбллара дахил олан мизраблы алəтлэр — тар, уд və ганун бир гəјда олараг, əсасən вокал соло һиссəсини мұшајиəт едирлэр. Лакин Азəрбајчан мусиги мəдəнијјəтинин, елəчə дə ифачылыг сənəтинин инкишафы илə əлагəдар олараг мизраблы алəтлəримиз дə мұһүм дəјишикликлэрə мə'руз галмышдыр. Хүсүсилə тарын техники имканлары артараг, онун һəмчинин соло алəтинə чеврилмəсинə дə имкан јаратды.

Адындан көрүндүү кими, бу гəбилдən олан мусиги алəтлəri мизрабла чалыныр. Бу алəтлэрə дартымлы мусиги алəтлəri дə дејирлэр. Дартымлы симли мусиги алəтлəриндən тар və уд үчүн мизраблар мал бујнузундан, бə'зən исə сүмүкдən və ја

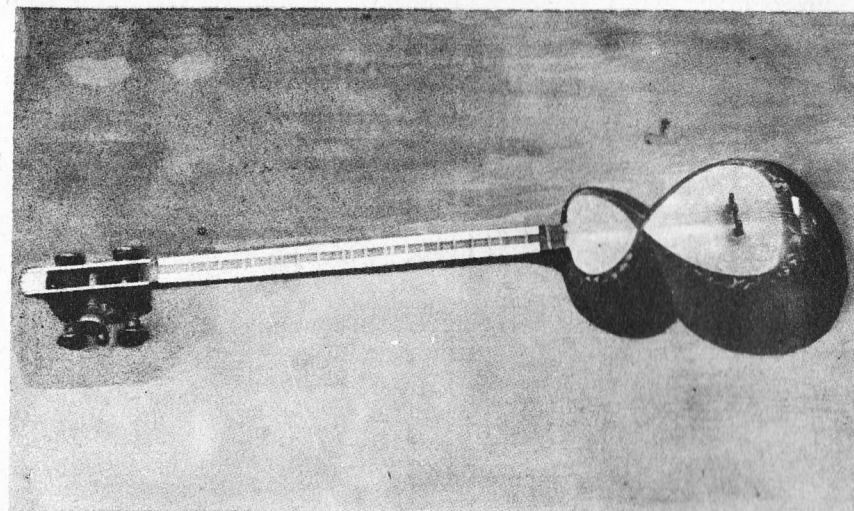
пластмасдан, ганун үчүн исә металдан дүзәлдилер. Саз мизрабы исә киләнар ағачынын габыгындан һазырланыр вә тәзәнә адланыр.

Бу вә ја дикәр дартымлы мусиги аләтиндә ифа заманы мизраб үсулунун дүзкүн сечилмәси мүһүм әһәмијјәт кәсб едир. Дүзкүн мизраб үсулу мелодијанын ифадәли сәсләнмәсинә көмәк едир, ифа тәрзинә рәнқарәнқлик верир. Бу вә ја дикәр мизраб үсулунун сечилмәси ифачынын бәдии зөвгү, фәрди ифа тәрзи илә сых бағлыдыр. Авропа симли мусиги аләтләриндә легатто, детаще, стаккато, спикатто штрихләри олдуғу кими, Азәрбајҗан мизраблы халг чалғы аләти олан тарда «Рух», «Сантур», «Тәрс» вә «Һал» мизраб үсуллary вардыр. Халг чалғы аләтләри оркестриндә бу вә ја дикәр мизраб үсулу әсәрин мәзмунуна ујғун олараг тәтбиг едилер. (Бах: *Әлавә, чәдвәл № 2*).

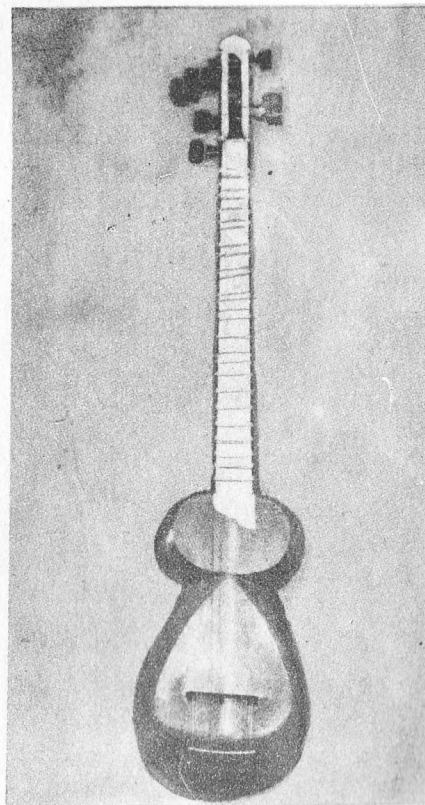
Тар әсас Азәрбајҗан халг чалғы аләтләриндән биридыр. Мусиги аләтләринин тачы олан бу чалғы аләти Иранда, Орта Асијада, Ермәнистанда, Дағыстанда вә башга өлкәләрдә дә кениш јајылмышдыр. Мәншәјини ејни көкдән алса да, мүасир Азәрбајҗан тары өз гурулушу вә конструксијасы е'тибарилә башга тарлардан (мәсәлән, Иран тарындан) хејли фәрғләнир. Гејд етмәк лазымдыр ки, тар һәлә индијә гәдәр Иранда 5 симли олуб, диз үзәриндә чалыныр. Азәрбајҗан тарынын халг арасында кениш шөһрәт тапмасы милли мусигимизин зәнқинлији, гәдимлији вә мусиги сәнәтимизин классик жанры олан муғамын варлығы илә сых бағлыдыр. Халгын дүһа вә тәфәккүрүнүн, арзу вә истәкләринин поетик ифадәси шәклиндә тәзаһүр едән муғамлар инкишаф етдикчә, тар да тәкмилләшмиш вә бу күнкү сәвијјәә кәлиб чатмышдыр.

Тар фәрсча таар (сим) сөзүндәндир. Буна истинад едәрәк демәк олар ки, тар илк әввәлләр бир симли мусиги аләти олуб. Бу гәбилдән олан аләтләрин симләринин сајына көрә дүтар (и́ки сим), сетар (үч сим), чаһартар (дөрд сим), шештар (алты сим) адланмасы фикримизи тәсдиг едә биләр. Классик мусигимизин күнәши Әбдүлҗадир Марағи дә (1353—1434) мусиги аләтләринин тәснифатында шештарын адыны чәкир.

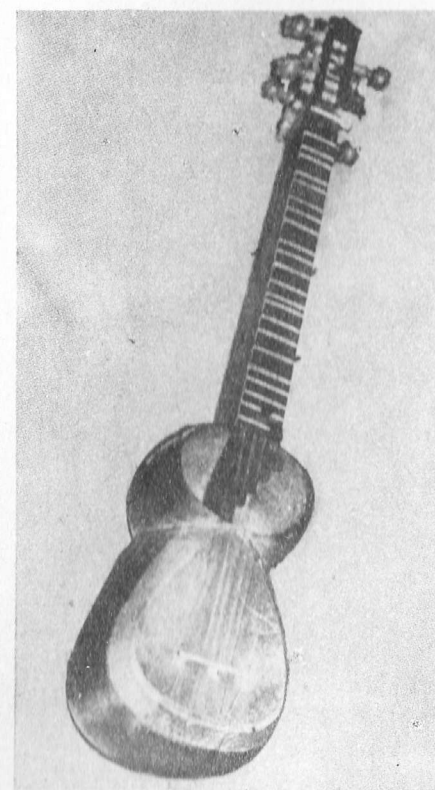
Халгымызын мәдәни һәјатында мүһүм рол ојнајан тар бөјүк тарихи сынаглардан чыхмышдыр. Азәрбајҗан мусигиси илә Јахын вә Орта Шәрғ халғларынын мусигиси арасында мүәјјән охшар чәһәтләрә истинад едән бә'зи буржуа «мусигишүнаслары» узун мүддәт Азәрбајҗан мусигисинин әрәб-Иран мусиги мәдәнијјәтинин төр-төкүнтүсү олмасы барәдә һәр чүр ифтиралар ујдурмушлар. Азәрбајҗанда Совет һакимијјәтинин илк илләриндә «пролектулчулар» да бу фитваја ујараг муғаматы халгымызын мәишәтиндән чыхармағы тәләб едирдиләр. Бу дөврдә тар да кәскин һүчумлара мә'руз галырды. Бә'зиләри ону сырадан чыхармаг вә ондакы муғам пәрдәләрини ләғв етмәји тәләб едирдиләр. Лакин Ү. һачыбәјов башда олмагла Азәрбајҗан зијалылары бу сәһв мүртәчә мејли мүвәффәғијјәтлә дәф етдиләр. Севимли шаиримиз Микајыл Мүшфигин «Оху, тар» ше'ри тарын дүшмәнләринин башында илдырым кими чахды.

Алты симли тар.

Мүасир тар.

Тәчрүби тар.

Азәрбајҹан муғамларынын инкишафында тарын мүстәсна ролуну нәзәрә алараг, онун кечдији инкишаф јолуна да гыса бир нәзәр салаг. Хатырладаг ки, әввәлләр Азәрбајҹан тары да Иран тары кими 5 симли олуб диз үстүндә чалынарды. XIX әср Азәрбајҹан мусиги сәнәтинин ән көркәмли нүмајәндәси Әсәд оғлу Мирзә Садыг (Садыгчан) тарын конструкијасыны елми-акустик принципләр әсасында көклү сурәтдә тәкмилләшдирәрәк, онун симләринин вә пәрдәләринин сајыны артырды, тары синә үстүндә чалмаг үсулуну тәтбиг етди. О, һәмчинин тарын чанагынын ичәрисиндә ағач-дајаг верилмәси тәклифини һәјатә кечириш, голун јухарысында (кәлләјә јахын јердә) әләвә пәрдә бағлатмышдыр. Мирзә Садыгын тар ифачылығы саһәсиндәк бу көркәмли ислаһаты аз заманда бүтүн Загафгазија, Дағыст вә Орта Асија тарчылары тәрәфиндән гәбул олунду. Әввәл тарын чанагы өз һәчми етибарилә, индикиндән бир гәдәр бөј иди. Сонралар Азәрбајҹан халг мусигиси мәдәнијјәтинин көркәмли нүмајәндәләриндән олан Әһмәд Бакыханов да бу мусаләтиндә һәлә ачылмамыш, үзә чыхарылмамыш имканлары нәрә алараг онун үзәриндә бир сыра сынаглар апармыш вә рүби тар нөвләри јаратмышдыр. О, аләтин голуну узатм онун пәрдәләринин сајыны артырмаг јолу илә тарын чанагындакы үз пәрдәсини ихтисара салмыш, голуна белләвары сары сүмүк әләвә етмишдир. Бу тәкмилләшдирмә чәсиндә мусиги аләтинин диапазону вә ифачылыг имкахејли артмышдыр.

Мүасир тар үч һиссәдән ибарәтдир. Кәллә, гол вә чанаг (вә бөјүк чанаг). Кәлләнин үзәриндә 6 бөјүк вә 3 кичик баш тәрәфиндә исә она јарашыг верән тач јерләшир.

Тар сон дәрәчә тәкмилләшмиш чалгы аләти олуб 22 пәрдә вә 11 симә маликдир. Онда рәнкарәнк вә динамик мелоди (икигат нотлар, аккордлар вә с.), һабелә техники пассажаг етмәк мүмкүндүр. Мүасир тарын чанагы сәккиз рәгәми фасындадыр. Үмуми узунлуғу исә 780—960 мм-дир. Аләт бүтүлә тут ағачындан һазырланыр. Чанагын үстүнә мал үрә, пәрдәсиндән чәкилән үз, симләрә инчә тембрли сәсләр чыхарымкан јарадыр. Тарын боғаз (вә јахуд гол) тәрәфи адәт һиссәдән ибарәт олур. Јухары тәрәфдән јасты, арха тәрәфи исә даирәви олуб, 22 пәрдә илә бағланыр. Тарын көвдәси газы вә баш тәрәфи сәдәф вә ја сүмүклә бәзәдилир, симләрә поладдан вә бүрүндән һазырланыр. Симләр пәрдә үзәринә голулмуш сүмүјә вә јахуд тахтадан дүзәлдилмиш хәрәјә сөјкәдилир. Азәрбајҹан тарында даими вә дәјишилән олмаг үзрә ики көк мөвчуддур. Тарын сары вә ағ симләри ашағыдакы гајдаја әсасән дүзүлүр вә көкләнир: биринчи чүт ағ симләр кичик октавадакы си сәси учалығына; икинчи чүт сары симләр кичик октавадакы фа дијез сәси учалығына; үчүнчү чүт ағ симләр биринчи октавадакы фа дијез сәси учалығына, јәни сары симләрин зилинә көкләнир; дөрдүнчү чүт сары симләрин учалығы исә биринчи чүт ағ симләрин зилиндән ибарәтдир; јәни бунларын биринчи октавадакы си сәси учалығына көкләнир. Тарын ағ

симләри кичик октавадакы си, сары симләри исә дијез учалығына көкләнмәсинә бахмајараг, нот јазы системиндә ағ симләр биринчи октавадакы «до», сары исә кичик октавадакы «сол» сәси һесаб олунур.

Тарда олан шәрти ишарәләр

П—үст мизраб

У —алт мизраб

О —ачыг сим

1, 2, 3, 0 —ағ симлә; 1-чи бармаг; 2-чи бармаг, 3-чү бармаг вә чыг сим.

(2) (3)—ејни мә'на сары симдә зәнк симин ишарәси.

ч. — кичик чанагда

ч. — бөјүк чанагда

ссандо —бармагы симин үзәриндә сүрүшдүрмәк.

атто — сими бармагын алтында тез-тез һәр ики тәрәфә әс-тәк.

ашағыда гејд олунан мелизмалар ифа етмәк мүмкүндүр:

Доршлаг

Группето

Грел вә јахуд зәнкулә.

Мордент.

Тар кениш диапазонлу, зәнкин, вәлехедичи, күчлү сәс

и илә фәргләнир. Иран тарындан фәргли оламаг Азәрбајҹан

көк симә, бәм симә вә зәнк симләринә маликдир. О, һәм со-

м дә инструментал аккомпаниатор (мүшајәтедичи мусиги)

кими мәшһурдур. Мүасир ансамблларда, халг чалгы аләт-

оркестрләриндә тардан мәһз бу мәгсәдлә истифадә олунур.

Азәрбајҹан тары кварта-квинта көкүндәдир. Онун әсас сәс

и ү хроматик олуб, 2¹/₂октава дахилиндәдир. Муғамларын

дим мусигинин ифасы заманы тары хроматик сәсдүзүмүн-

диатоник сәсдүзүмүнә кечиртмәк үчүн әввәлләр пәрдәләрин

и дәјишдирирдиләр. Ашағы рекистрдә тарын сәсләри јум-

мәлаһәтли, јухары рекистрдә исә парлаг вә чинкиртилидир.

Тарын нотлары метсосопрано ачарында јазылыр вә јазылышын-

дарым тон ашағы сәсләнир.

Мүасир тарын сәсләнмәси:

Тарын диапазону кичик октаванын «до» сәсіндән II октава-нын «сол» вә јахуд «ла» сәсінәдәкдир.

ТАРЫН ОРКЕСТРДӘ ТУТДУҒУ ЈЕР

Тар халг чалғы аләтләри оркестри јарадылан күндән с тәркибинә дахил олараг виртуоз бир аләт кими оркестрдә өз лајигли јер тутмушдур. Бөјүк техники вә динамик имканлара млик олан тардан оркестрдә әсасән inH, inB, inC көкүндә, вә һалларда исә (муғам операларында) inA көкүндә истифад нур. Халг чалғы аләтләри оркестриндә ән чәтин, ән мү партијалар, соло ифалары тара тапшырылып. Нүмунә үч нотлу халг чалғы аләтләринин јарадычысы Ү. һачыбәјов кестр үчүн јаздығы 1-чи фантазијасындан үчүнчү һиссә зәрдән кечирәк:

Бу партитурадан көрүндүјү кими, бәстәкар әсәрин ағы ки-һәнки ритминдә бәстәләнмиш ән чәтин ифа тәләб едән дијасыны тарлара тапшырмышдыр. Тарлар мүстәгил шәки чох бачарыгла мусиги фразасынын өһдәсиндән кәлирләр. мусиги аләтләри исә, әсасән тары мүшәјиәт едирләр. Көрү кими, мүәллиф фикри, бәстәкар фантазијасы тарларын ифас олдуғча образлы шәкилдә тәзаһүр едир.

Мүкәммәл оркестрләрдә (мәсәлән, Азәрбајчан Телевизи Радио Верилишләри Комитәси, Ү. һачыбәјов адына Азәрбај Дөвләт Консерваторијасы вә А. Зејналлы адына Бақы Орта Ихти сас Мусиги Мәктәби нәздиндә фәалијјәт кәстәрән халг чал аләтләри оркестрләриндә) 20—25 тар олур. Бу тарлар оркес ролуна көрә үч група бөлүнүрләр. Биринчи тарлара (10—12 оркестрдә мусиги әсәринин әсас мелодијасы тапшырылып. чи тарлара исә әсасән, биринчи тарлары мүшәјиәт едиб фон-һармоник мелодијалары сәрбәст шәкилдә ифа етмәк олунур. Үчүнчү—бас тарлар (4—6 тар) групна исә бәм триндә ифа олунан мелодијалар тапшырылып. Бәстәкар халг чалғы аләтләри үчүн әсәрләр јазаркән, сон вахтла группарынын ифачылыг имканларыны нәзәрә алып һәр өтрү әлаһиддә партијалар јарадырлар.

Allegretto

удук

Зәрбәтләр

ам.

VK+1

чо

Дудук

Зәрб
аләтләри

Кам.

Тар

Ф-но

Ифа заманы тар симли аләтләрдән олан диқәр аләтләрлә, хусусилә каманча вә сазла, һабелә диқәр мусиги аләтләри илә көзәл үнсийјәт тапыр. Бу үнсийјәт мусиги әсәринин бәдии дәјәрини даһа да артырыр, динләјичинин конкрет мусиги парчасындакы бәстәкар фикрини бүтөвлүклә гаврамасына көмәк едир. Бу бахымдан бәстәкар Сәид Рүстәмөвун Азәрбајчан халг чалгы аләтләри оркестри үчүн јазмыш олдугу «Азәрбајчан сүйтасы» әсәринин партитурасы чох марағлыдыр.

Партитурадан көрүндүјү кими, бәстәкар мелодијанын характерик интонасија хусусийјәтләрини, ритмини вә формасыны нәзәрә алараг өзүнәмәхсус усталыгла тарлары каманча, саз вә баламанла говушдурараг јүксәк сәс палитрасы јаратмаға наил олмушдур. Бурада тарларын ифасында оркестрин үмуми сәс сырасында мелодик кәзишмәләр хусусилә ифадәли сәсләнир. Марағлы јарадычылыг дәст-хәттинә малик олан С. Рүстәмөв сон дәрәчә орижинал бир јолла һәр бир аләт групунун вәзифәсини мүйјәнләшдирмәјә наил олмушдур. Халг мусиги фолклоруна јахындан бәләд олан бәстәкар Азәрбајчан халгынын гәһрәмән кечмишини, онун дүшмән гаршысында сарсылмазлыгыны вермәк үчүн олдугча орижинал ифачылыг методларына мұрачиәт етмишдир. Әсәрин башлангычында оркестрин биркәт и tti сәсләнмәси, онун пунктир ритмдә верилмәси, һабелә ханәхаричи башланмасы әсәрә ишығлы характер верир. Партитура бөлкүсүндә мотивин әсас мөвзусуну сәсләндирмәк мәгсәдилә биринчи вә икинчи баламанлардан, биринчи вә икинчи каманчалардан, сазлардан, биринчи тарлардан истифадә олунур, икинчи вә үчүнчү тарларын (бас тар) фортепиано илә биркә ичра етдији һармоник аккордлар исә әсәрин үмуми фонунун зәнкинләшмәсинә, мусиги фикринин аңлашылмасына көмәк едир. Бу чағырыш мотиви тәдричән инсаны риггәтә кәтирән инчә вә лирик бир мотивлә бирләшир вә бу мотивин «пассаж» һиссәсинин ифасы каманчалара вә биринчи тарлара тапшырылыр. Лирик мотивин арды тарларла каманчалар арасында кичик дует формасы алыб кетдикчә јенидән илк чағырыш зирвәси илә бирләшир. Һәмин бу мелодик һиссәдә нағара вә фортепианонун тремоласы мұшајиәтчи функцијасы дашыјыр. Бундан сонра кәлән парчанын ифасы јалныз каманчалара һәвалә олунур, нағара илә фортепиано исә марш ритмли аккордларла онлары мұшајиәт едир, тарлар исә үмуми көкү сахламагда соло чалан аләтләрә фон верирләр. Мөвзунун инкишафы тәдричән сазлара вә тарлара кечир вә нәтичә етибарилә кларнет вә баламанларла бирләшир.

Јери кәлмишкән гејд едәк ки, тарын ифачылыг имканлары тәкчә халг чалгы аләтләри оркестри илә мөһдудлашмыр. Профессинал мусигимизин баниси Ү. һачыбәјов тарын имканларыны нәзәрә алараг «Короғлу» операсында ону илк дәфә симфоник оркестрә дахил етмишдир. (Бу һагда китабын «Азәрбајчан халг чалгы аләтләри вә симфоник оркестр» бөлмәсиндә әтрафлы мәлүмат верәчәјик).

Maestoso

Кларнет
(in A)

Түтәк
(in н)

Баламан
(in н)

Дәф
Нағара

Каманча
(in I)

Саз
(in II)

Тар
(in II)

Ф-но

Maestoso

The right page of the musical manuscript contains ten staves of music. The first two staves are empty, likely for the Clarinet and Duduk. The third staff is for the Balaman, starting with a forte (f) dynamic. The fourth staff is for the Daf and Nagara, marked with a 4/4 time signature. The fifth staff is for the Kamancha, starting with a forte (f) dynamic. The sixth staff is for the Saz, starting with a forte (f) dynamic. The seventh staff is for the Tar, starting with a forte (f) dynamic. The eighth staff is for the Piano, starting with a forte (f) dynamic. The ninth and tenth staves continue the piano part. The music is written in a key with one sharp (F#) and a 4/4 time signature. Dynamics include forte (f) and piano (p). The tempo is marked Maestoso.

First system of the musical score on the left page. It includes five staves: two vocal staves (soprano and alto) and three piano accompaniment staves. The key signature is one sharp (F#) and the time signature is 2/4. The piano part begins with a *pp* (pianissimo) dynamic marking. The vocal parts enter in the second measure. The piano accompaniment features a rhythmic pattern of eighth and sixteenth notes.

Second system of the musical score on the right page. It includes five staves: two vocal staves and three piano accompaniment staves. The key signature is one sharp (F#) and the time signature is 2/4. The piano part continues with a *p* (piano) dynamic marking. The vocal parts continue their melodic lines. The piano accompaniment features a rhythmic pattern of eighth and sixteenth notes. The system concludes with a final chord in the piano part.

Азәрбајҹан бәстәкарлары өз җарадычылыг тәчрүбәсиндә доґма мусиги ән'әнәләринә, онун жанр вә формаларына истинад едәрәк тарын мә'зијјәтләрини јүксәк гиймәтләндирмиш, өз әсәрләриндә ону бүтүн ифа зәнкинлији илә нүмајиш етдирмәјә сә'ј кәстәрмишләр. Бунлардан Н. Ханмәммәдовун «Тар илә симфоник оркестр үчүн концерт», С. Рүстәмовун «Тар илә халг чалғы аләтләри оркестри үчүн концерт», С. Әләскәровун «Тар илә халг чалғы аләтләри үчүн концерт», А. Рзајеванын «Тар үчүн пјесләр», А. Кәрајын «Тар үчүн пјесләр» вә с. әсәрләри кәстәрмәк олар.

Тарда рус вә хариҹи өлкә бәстәкарларынын әсәрләрини дә мүйвәффәгийјәтлә ифа етмәк олур. Бу бахымдан Ф. Листин «Фортепиано үчүн јазылмыш II рапсодија»сыны, В. А. Мотсартын «Скрипка вә оркестр үчүн ре-минор концерти»ни, Н. Будашкинин «Балалајка вә рус халг чалғы аләтләри оркестри үчүн концерт»ини, М. И. Глинканын «Симфоник оркестр үчүн валс-фантазија»сыны, П. И. Чајковскинин «Јатмыш кәзәл» балетиндән «Валс»ы вә с. кәстәрмәк олар.

С А З

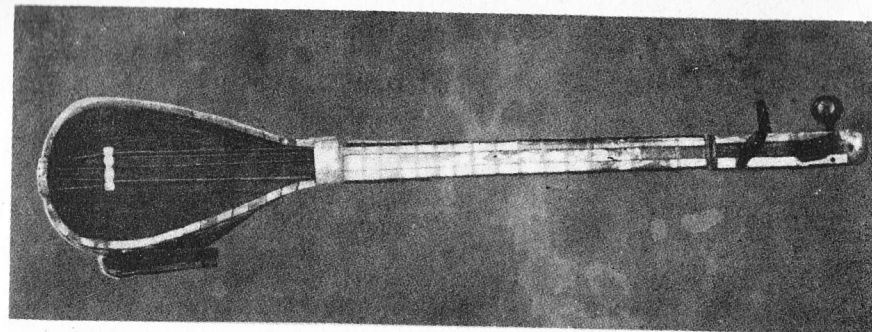
Ел арасында кениш јайылмыш мусиги аләтләриндән бири дә саздыр. Халгымызын хош дујғуларынын, зәриф вә көврәк һиссләринин тәрчүманы олан сазын әсил ифачылары ашыглардыр. Лакин саз мүасир халг чалғы аләтләри ансамблы вә оркестрләриндә өзүнә мөһкәм јер тутур.

Саз әсасән соло-вокал ифасыны мүшајиәт едән мусиги аләтидир. Бә'зи јерләрдә саз јасты баламан, һабелә наґара илә бирлиқдә дә чыхып едир. Сазын башлыча рол ојнадығы белә ансамбллар Товуз, Газах, Шамаһы, Күрдәмир, Салјан, Шамхор вә Кәдәбәј рајонларында кениш јайылмышдыр.

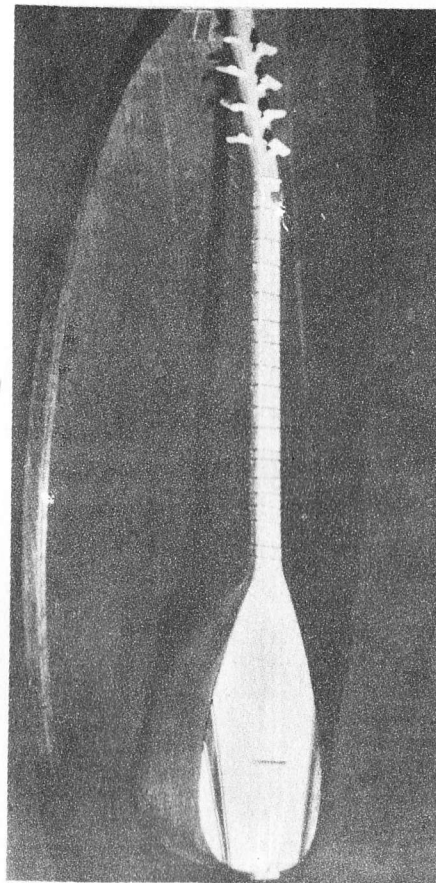
Ашыг сәнәти, о чүмләдән саз җарадычылығы Азәрбајҹанын бир сыра рајонларында, һабелә гардаш Күрчүстан вә Ермәнистан республикаларынын азәрбајҹанлылар јашајан рајонларында јүксәк инкишаф етмишдир. Бу јерләрдә бә'зән 15—20, һәтта 40 ифачыны бирләшдирән ашыг ансамблларына раст кәлмәк олар. Саз гардаш ермәни вә Дағыстан халглары арасында да кениш јайылмышдыр.

Сазда виртуоз характерли мусиги нөмрәләри дә кәзәл ифа олунур. Мүасир халг чалғы аләтләри оркестрләриндә соло эпизодларынын ифасындан өтрү беш симли голтуг сазындан истифадә олунур. Бу һалда голтуг сазы үчүн нот партијасы метсо-сопрано ачарында јазылып вә саз тардан бир октава јухары көкләнир.

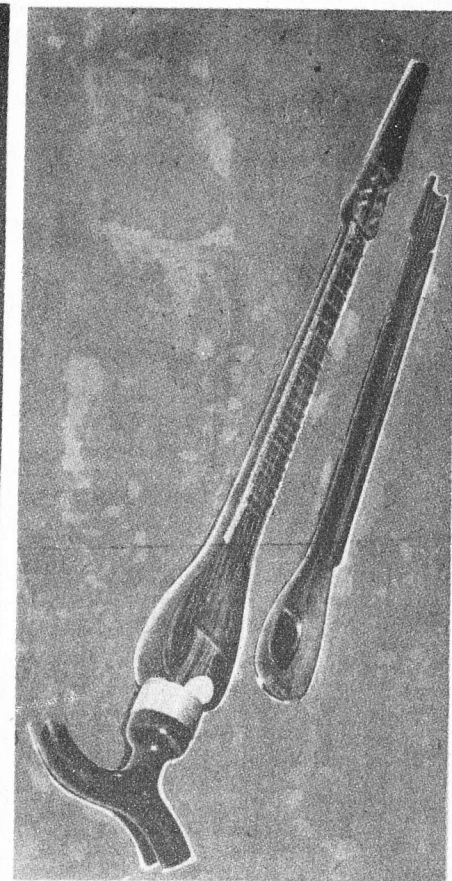
Парлаг вә чинкилтили тембрә малик олан сазын чалғы манерасы мүйнтәзәм аһәнкдар мусиги фону җарадыр. Гоз вә тут аґачындан дүзәлдилән саз дәрин чанағлы, узун боғазлы армудабән-зәр бир мусиги аләтидир. Сазын чанағы бүтөв ојулур вә јахуд

Чүрә саз.

Орта саз.

Тәчрүби саз.

да ајры-ајры чөллөк тахталарына бөңзөр пәрчимләнмиш зәриф тахта парчаларындан дүзәлдилер. Чанаг кичик резонаторлу дәликләри олан назик тахта үзлүк илә өртүлүр. Белә дәликләр чанағын бөјүрләриндә дә олур.

Саз өз нөвләринә көрә бөјүк, орта вә кичик олур. Бөјүк сазын үмуми узунлуғу 1200—1500 мм, орта сазын узунлуғу 800—1000 мм, кичик сазын узунлуғу (чүрә вә јахуд голтуг сазы) 500—700 мм-дир. Сазын голунда 10—14 пәрдә вардыр. Ондакы баш пәрдә, ајаг пәрдә, орта пәрдә, шаһ пәрдә вә бечә пәрдәләр натамам вә хроматик сәсдүзүмүнү һасил етмәк үчүндүр. Сазын симләри металдандыр: ики сими 3 гат, бир сими исә чүт бирләшдирилир. Ән чох ишләнән саз 8—10 симлидир. Сазын симләри көкләнмәсинә көрә 3 групда бирләширләр вә онларын һәр бири унисонла көкләнир. Мәсәлән:

I груп — үчсәслидир — көкү (јә'ни, биринчи октаванын «ре» сәси).

II груп — икисәслидир — көкү (јә'ни, биринчи октаванын «сол» сәси).

III груп — үчсәслидир — көкү (јә'ни, биринчи октаванын «до» сәси).

Беләликлә, симләрин кәнар групплары өз араларында бөјүк секунда интервалы илә сәсләнир. Орта группун исә биринчидән квинта интервалы ашағыдыр.

I группун симләри мелодијаны ифа етмәк үчүндүр, II груп орган пункту јарадыр (јә'ни, сәс сахлајыр), III груп исә бә'зи мелодик хәтләри апарыр вә һармоник аһәнкләрдә иштирак едир.

Сазын симләрини сәсләндирмәк үчүн килас вә албалы ағачынын габығындан дүзәлдилмиш еластик вә јумшаг мизрабдан (тәзәнә) истифадә едилер.

Оркестрдә саз кварта-квинта үзрә көкләнмәклә нот јазылышындан јарым тон ашағы сәсләнир. Оркестрдә саз тардан бир октава јухары сәсләнир.

Сазын диапазоноу

Бөјүк Азәрбајҗан шаири Низами Кәнчәвинин әсәрләриндә адлары чәкилән сетар, чүфти саз, һабелә озан Азәрбајҗанын ән гәдим симли халг чалғы аләти олан сазын сәләфләри һесаб олунур. Һазырда Әзбәкистанда вә Тачикистанда кениш јайылмыш, сон вахтлар исә бас тар (үчүнчү тар) кими Азәрбајҗан халг чалғы аләтләри оркестринә дахил едилән дүтары да заһири охшарлығына көрә сазын сәләфи һесаб етмәк олар. Бу күн халг арасында үч телли саз ады илә мәшһур олан бу аләтин мәһз сетарын (сетар: фарсча һәрфән үч сим— үч тел сөзүндәндир) прототипи олдуғуну еһтимал етмәк олар. Үч телли саз гәдим сазлардан ән узунөмүрлүсүдүр.

Хагани Ширванинин әсәрләриндә бир симли, Фүзулинин «Лејли вә Мәчнун» поемасында исә ики симли саздан бәһс едилер. Әлбәттә, белә сазларын гурулушу чох садә олмушдур.

Азәрбајҗан халг мусиги мәдәнијјәти хадимләри арасында өзүнә лајигли јер тутмуш Ә. Бакыханов бир сыра мусиги аләти илә јанашы, саз үзәриндә дә бә'зи сынаглар апармышдыр. О, ади сазлардан фәргли олараг јени бир саз нөвү јаратмышдыр. Өзүнүн конструксијасы әсасында дүзәлтдији бу саз әсаја, јә'ни әл ағачына охшајыр. Әсанын мүәјјән дүјмәсини басдыгда, үст чанағы ачылыр вә саз шәклинә дүшүр. Бу мусиги аләтинин о бириләриндән фәргли хүсусијјәти ондан ибарәтдир ки, ади сазын пәрдәләри гојун бағырсағындан һазырландығы һалда, бу сазын пәрдәләри металдан дүзәлдилмиш голун үзәринә пәрчим олунмушдур. Симләрин бағландығы јер, јә'ни чанаг хәрәји ганунда олдуғу кими дәмир линкләрдән ибарәтдир. Кәллә һиссәсиндәки ашыглар да металдан һазырланмышдыр. Башга сазлардан фәргли олараг бу тәчрүби сазын 24 пәрдәси вә 6 сими вардыр. Сазын үмуми узунлуғу 59 см, үз декасынын узунлуғу 8 см, чанағынын үмуми диаметри исә 17 см-дир.

САЗЫН ОРКЕСТРДӘ ЈЕРИ

Саз оркестрдә узун мүддәт надир һалларда чыхыш едирди. Бунун башлыча сәбәби ондан ибарәт иди ки, илк вахтлар саз чаланларымыз Авропа нот системинә алыша билмәдикләриндән бәстәкарларымыз оркестр үчүн әсәрләр јазаркән саз партија-

сындан надир hallарда истифаде едирдилер. Оркестрин рәһбәрләри чох вахт саз партијаларыны тарзәнләре тапшырмаға мәчбур олурдулар. Бәстәкарларымызын өzlәри дә сазла дил тапмаға чәтинлик чәкирдилер. Нәһајет, сазы нот дили илә данышдырмағ саһәсиндә илк чәсарәтли аддымлар атылды.

1938-чи илдә Москвада кечирилән Азәрбајчан әдәбијјаты вә инчәсәнәти онкүнлүјүндә «Аршың мал алан» мусигили комедијасыны мүшәјиәт едән халғ чалғы аләтләри оркестриндә илк дәфә оларағ саз нот дилиндә «данышды» вә оркестрә јени тәрәвәт кәтирди. Бундан сонра бәстәкарларымыз саз партијасына кениш јер вермәјә башладылар. Инди халғ чалғы аләтләри оркестри үчүн елә бир әсәр јохдур ки, орада саз партијасындан истифаде едилмәсин.

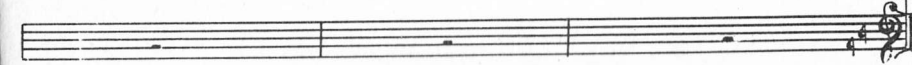
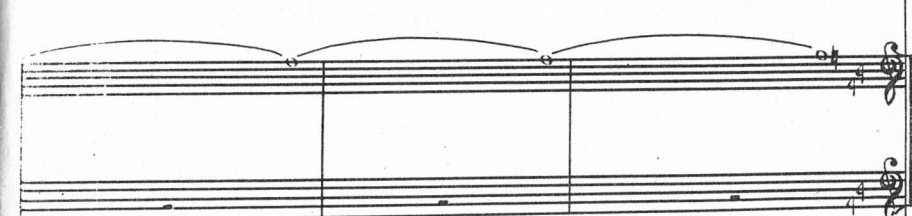
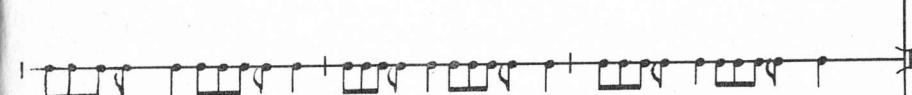
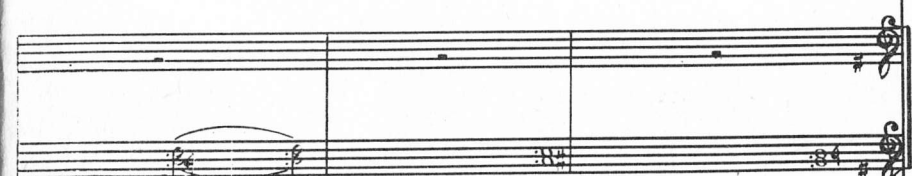
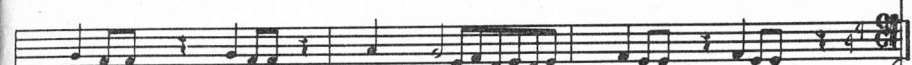
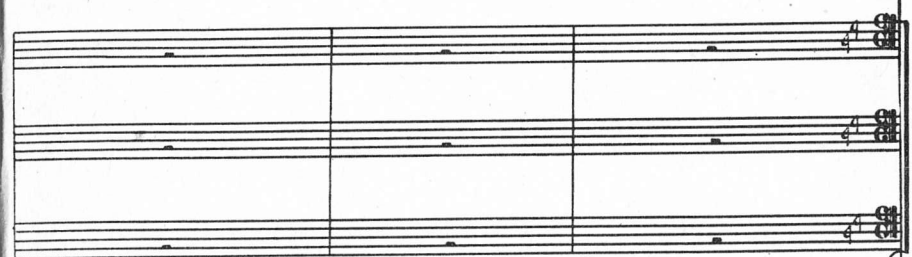
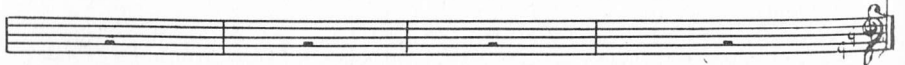
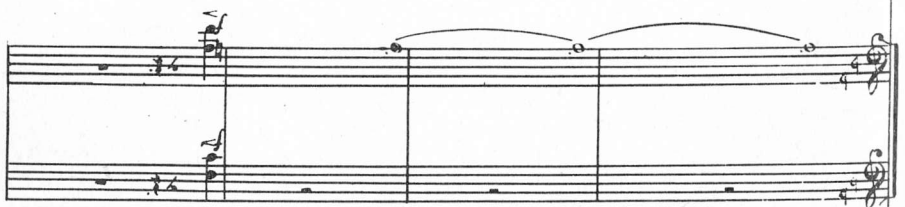
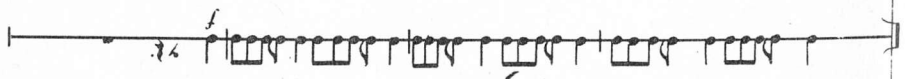
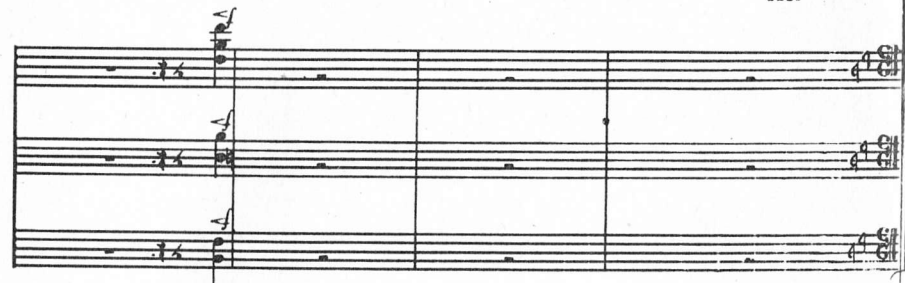
Бәстәкарларымыз ашығ јарадычылығындан бәһрәләнмиш әсәрләрдә соло партијаларын тәләјини саза тапшырырлар. Белә hallда һәмин соло партијасы аләтин рекистринә вә тембринә ујғун олмалыдыр.

Саз, әсасән, орта рекистрдә даһа мәлаһәтли сәсләнир. Саз партијасы аләтин рекистринә вә тембринә ујғун олмајанда, саз ифасы дарыхдырычы олур, динләјичини тез јорур.

Әксәр hallларда бәстәкарларымыз сазы нәфәсли аләтләрдән баламан вә ја түтәклә, бә'зән исә онларын һәр икиси илә биркә сәсләндирирләр. Белә ифа манерасында аләтләрин соло сәсләшмәси кәзәл тә'сир бағышлајыр. Тәәссүф ки, бә'зи hallларда бу чалғы аләтинин имканлары кифәјет гәдәр нәзәрә алынмыр, тембринә ујғун олмајан аләтләрлә (мәсәлән, тар, каманча) сәсләндирилир ки, бу да сазын оркестрдә итиб-батмасына сәбәб олур.

Бәстәкарларымыздан Фикрәт Әмиров вә Андреј Бабајевин «Фортепиано илә Азәрбајчан халғ чалғы аләтләри оркестри үчүн концерт» әсәринин III һиссәсиндә, Сәид Рүстәмәвун «Азәрбајчан сүйтасы»нын I һиссәсиндә, Сүләјман Әләскәровун «Рәгс тоқкадасы»нда, һачы Ханмәммәдовун «Бајрам сүйтасы»нын I һиссәсиндә саздан соло аләти кими олдугча мүвәффәғијјәтлә истифаде олунмушдур. Буна мисал оларағ Ф. Әмиров вә А. Бабајевин «Фортепиано илә Азәрбајчан халғ чалғы аләтләри оркестри үчүн концерт»ин III һиссәсиндәки бир парчанын нот мисалыны нәзәрдән кечирәк.

Көрүндүјү кими, бәстәкарлар ашығ мусигиси әсасында бәстәләдикләри бу парчада әсас мелодик хәтти сазлара тапшырмышлар. Сазын соло партијасынын кәзәл сәсләнмәсиндә зәрбә аләтләриндән олан дәфин ону мүшәјиәт етмәси, партија боју чыртма штрихи илә ритми сахламасы мүһүм рол ојнајыр вә бу парчада ашығ мусигисинин бүтүн мелодик рәнкарәнклији илә динләјичијә чатмасына көмәк едир. Бу партијада диқәр аләтләрин сазла гаршылығлы әләғәси вә үнсijјәти дә чох усталыгла верилмишдир. Сазын сәс тембринә ујғун оларағ баламанлар үмуми көкү вә јахуд мајенин квинтасыны сахламагла оркестрә үмуми фон верир, саз илә дәф арасындакы әләғәни даһа да күчләндирир.

Јери калмишкән гејд етмәк лазымдыр ки, халг чалғы аләтләри илә фортепианонун тембрләринин бачарыгла бирләшдирилмәсинә гијмәтли бир төчрүби нүмунә олан бу әсәр ССРИ Бәстәкарлар Иттифагынын III пленумунда ифа олунмуш вә жүксәк гијмәтләндирилмишдир. Әсәр образларынын мәзмунлуғу, мусиги дилинин хәлгилији, ајдын динамикасы, рәнкарәнж һармонијасы илә фәргләнир. Мусигишүнас М. Черемухин «Советскаја музыка» журналында јазырды: «...Концерт өзлүјүндә мүтәрәги, севиндиричи бир һадисә олуб, мүхтәлиф халг чалғы аләтләри оркестрләри, о чүмләдән рус халг чалғы аләтләри оркестриндән өтрү нүмунә олмаға лајиг бир әсәрдир».¹

ГАНУН

Ифачылыг имканларына көрә оркестрдә мүһүм јер тутан мусиги аләтләриндән бири дә ганундур. Ганун узун мүддәт сәһв олараг мусиги әдәбијјатымызда «канон» адландырылмышдыр. Ганун пешәкар мусигичиләрин чалғы аләтидир. Виртуозлуғ төләб едән әсәрләр, башлыча олараг муғамлар (Бајаты-Шираз вә Чаһаркаһ муғамлары) онда хүсусилә бөјүк усталыгла ифа олунур.

Әсасән гадын ифачыларын чалдыглары бу аләт бир сыра Шәрг өлкәләриндә, һабелә Орта Асија республикаларында вә Ермәнистанда кениш јайылмышдыр.

XVII әсрин мәшһур мусигичиси, «Рисаләји-мусиги» китабынын мүәллифи Дәрвиш Әли белә һесаб едир ки, ганун гәдим јунанлар тәрәфиндән ичад едилмишдир.

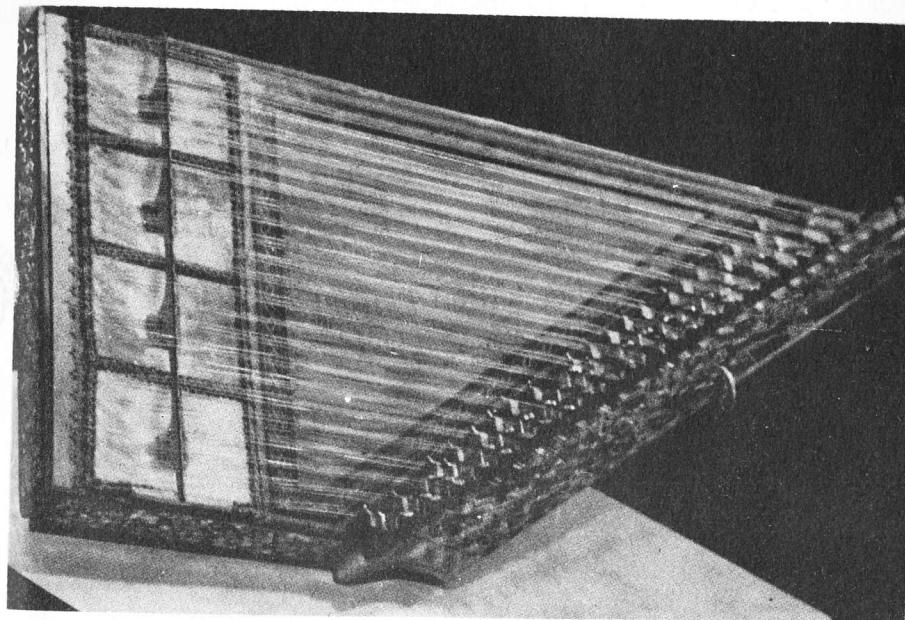
Ү. Һачыбәјов ганунун ифачылыг имканларына жүксәк гијмәт верәрәк јазыр: «...Әрәбләрин өз гануну вар имиш ки, бу саз васитәсилә бир дә дикәр сазлары көк едәрләрмиш. Ганун раст көкүндә гурулармыш. Бу күн һәр бир мусигар үчүн пиано чала билмәк вачиб олан кими, о вахт әрәбләрдә дәхи бүтүн мусигарлар өз чалғыларындан әлавә ганун чалмағы дәхи өзләринә борч билирмишләр...»²

Даһи Фүзули өз «Һәфт-Чам» поемасында ганунун инчә сәсләниши вә хош тәәсүратыны нәзәрә алараг, ону «Лә'бәди нәзин» адландырыр.

Лакин бу аләт гејри-мүәјјән сәбәбләр үзүндән узун мүддәт јаддан чыхарылмышды. Ганун илк дәфә олараг республика Телевизија вә Радио Верилишләри Комитәсинин Дәвләт жалг чалғы аләтләри оркестринин тәркибинә 1959-чу илдә Москвада кечирилән Азәрбајҗан әдәбијјаты вә инчәсәнәти онкүнлүјүнә һазыр-

лыг әрәфәсиндә дахил едилмишди. 1966-чы илдә исә А. Зејналлы адына Бақы Орта Ихтисас Мусиги Мәктәбиндә илк ганун синфи ачылды.

Ганундан оркестрдә әсасән, мүшајиәтчи бир аләт кими, бә'зи һалларда исә, һәмчинин соло чалғы аләти кими дә истифадә олунур.

Ганун.

Ганун— јасты көвдәли, чохсимли чалғы аләтидир, узунлуғу 800—900 мм, ени исә 380—400 мм-дир. Онун көвдәси ајры-ајры тахта парчаларындан ибарәт олараг, трапес формасында бир-биринә бирләшдирилмишдир. Көвдәнин әксәр һиссәсини чинар ағачындан һазырланмыш үст үзлүјү әһатә едир. Онун ашағы гуртараҗағындакы үзлүк ачыг галыр, мал үрәјиндән олан назик пәрдә илә өртүлүр. Ганунун үзлүјүнү ојмалы даирәчикләрдән ибарәт 6 бөјүк резинаторлу дәликләр тәшkil едир. Ашағы үзлүк вә бөјүрчүкләр ағчагајын ағачындан дүзәлдилир. Үст үзлүјүн үзәриндә узунуна истигамәтдә 24 үчгатлы дамар сим бағланылыр. Симләрин бир учу көвдәнин дүзбучагы гуртараҗағындакы дәлијин ичәрисинә пәрчим едилир. Дикәр учу исә тин-тин пајаларла бәркидиләрәк ачар васитәсилә низама салыныр. Симләрин алтында мембрана сөјкәнмиш узун хәрәк вардыр. Симләрин көкү диатоник олмагла, 3,5 октава диапазонуна маликдир.

¹ М. Черемухин. «Оркестры народных инструментов на подъеме», «Советская музыка» журналы, 1959, № 9.

² Ү. Һачыбәјов. «Маариф вә мәдәнијјәт» журналы, 1926-чы ил, № 7, сәһ. 30.

Пајаларын жанында 1—3 метал линкләр олур. Бу линкләри галдырмагла симләри кичик, бөјүк секунда вә кичик терсија көкләринә салмаг имканы әлдә едилір. Симләрдә чалмаг үчүн бармаглара жејдирилмиш хүсуси метал үскүкләрдән истифаде олунур.

Ганунун диатоник сәсдүзүмү 24 сәсдән ибарәт олуб линкләр васитәсилә 0,5 тон артыб әксилир.

Ганунун диатоник сәсдүзүмү

Ганунун тембри ашағыдакы шәкилдәдир:

Ганунда сәсләр кичик октаванын «до» сәсиндән II октаванын «фа» сәсинәдәк чох долгун вә аһәнкдар сәсләндији һалда, 3 әввәлки бәм сәсләр исә демәк олар ки, ешидилмәздир. Көстәрилдији кими, ганунун һәр бир сими линкләр васитәсилә кичик вә бөјүк секунда, һабелә кичик терсија интерваллары илә галдырылыр вә нәтичәдә бүтүн ишарәли гаммалары әлдә етмәк имканы жараныр. Мәсәлән, си бемол мөжор гаммасы әлдә етмәк үчүн, «си» вә «ми» сәсләри 0,5 тон әксилир, јахуд да «ла» мөжор әлдә етмәк үчүн «до», «фа», «сол» сәсләри 0,5 тон артырылыр.

Бурадан белә нәтичә чыхыр ки, ганунун бүтүн 7 ишарәсинин дијезли вә бемоллу гаммалар вә икигәт нотлар ифаде етмәк имканы вардыр.

Ганунда бүтүн гаммалар, мажор вә минорда олан бүтүн арпечиолар ифа олунур. Арпечиолар хүсусилә дигтәти чәлб едир.

Линкләрин көмәји илә ганунда бүтүн тонларда ејни бармаглардан истифаде етмәк мүмкүндүр.

ГАНУНУН ОРКЕСТРДӘ ЈЕРИ

Ганун чалмаг илк бахышда көрүндүјү кими, бир о гәдәр дә асан дејилдир. Маһир ганунчалан олмаг үчүн онун ифачылыг техникасынын инчәликләрини мәнимсәмәк мүһүм шәртдир. Әсәсән, мүшајиәтчи аләт олан ганунда соло ифасы чалгычыдан бөјүк зәһмәт вә виртуозлуг тәләб едир. Белә ки, бурада тәкчә мизрабы симләрә тохундурмагла иш битмир. Ганунда симләрин көкү диатоник олдуғундан чалгычы ифа боју линкләрдән истифаде етмәк јолу илә вахташыры симләри мүхтәлиф көкләрдә таразламалы олур. Бу исә ифачыдан бөјүк усталыг вә јарадычылыг тәләб едир. Гејд етмәк лазымдыр ки, бир сыра һалларда гануна лазыми гајгы көстәрилмир, онун имканлары һәртәрәфли нәзәрә алынмыр, оркестр дахилиндә она тапшырылан соло ганунун тембринә ујғун олмајан дијәр аләтләрлә бирләшдирилир, нәтичә е'тибарилә исә ганунун лирик-мелодик инчә сәси оркестрин үмуми фонунда итиб-батыр. Тәчрүбә көстәрир ки, ганун онун тембринә ујғун аләтләрлә — саз, уд вә с. биркә сәсләндә бөјүк эффект верир. Бүтүн аләтләрдә олдуғу кими, ганунда да ифанын башлыча мүвәффәгијјәти бәстәкарларын конкрет соло партијасындан, онун аләтин имканларыны нә дәрәчәдә нәзәрә алдығындан чох асылыдыр. Ганун соло ифасы заманы өз зәрифлији илә оркестрдә сечилир. Она көрә дә бәстәкар ганун үчүн соло партијасы јазаркән сон дәрәчә еһтијатлы олмалы, ганунун бүтүн техники-акустик имканларыны нәзәрә алмалыдыр. Гануна күј аләти вә јахуд икинчи дәрәчәли бир чалгы аләти кими бахылдыгда онун сәсләниши оркестрин үмуми ахынында лазыми тә'сир бағышламыр. Бәстәкар һачы Ханмәммәдов ганунун имканларыны һәртәрәфли нәзәрә алараг өзүнүн «Хәјали рөгс» әсәриндә ондан соло аләти кими олдуғча усталыгла истифаде етмишдир. Ашағыдакы нот мисалындан да буну ајдын шәкилдә көрмәк олар:

Көрүндүјү кими, бәстәкар өз әсәриндә ганун аләтинә олдуғча јарадычы шәкилдә јанашмыш вә онун соло партијасыны дүзкүн гаврамышдыр. О, кичичик бир мусиги парчасында ганундан истифаде етмәк јолу илә әсәрин идеја мәзмунуну даһа да күчләндирмәјә наил олмушдур. Ганунун инсан гәлбини ригтәтә көһирән, ону хәјали бир аләмә апаран титрәјишли, һычгырыглы сәси мелодијанын поетик вүс'әтини даһа да артырыр. Нот мисалындан көрүндүјү кими, бу кичик мелодик парчанын мүвәффәгијјәтиндә, бурадакы мусиги фикринин там аңлашылмасында саз аләти дә мүһүм рол ојнамышдыр. Јухарыда гејд етдијимиз кими саз ганунла охшар тембрә малик олдуғундан онунла көзәл үнсийәт бағламыш вә нәтичә е'тибарилә олдуғча оријинал бир ифа тәрзинин јаранмасына көмәк етмишдир. Оркестрә дахил олан дијәр аләтләр мелодија боју сырф мүшајиәтчи ролу ојнајырлар.

Andante

Түтөк

I II

Бал-н

III IV

Дэф

6/8

pp

I II

Каман

pp

pp

Ганун

So

p

So

Саз

p

I II III

Тар

pp

Andante

Ф-но

a2

Soli

p

p

First page of a musical score. The score is written for voice and piano. The vocal part is in the upper staves, and the piano part is in the lower staves. The key signature is one flat (B-flat). The time signature is 4/4. The score is divided into four measures. The vocal part has a melodic line with a slur over the first two measures. The piano part has a rhythmic accompaniment. The score includes dynamic markings such as *pp* and *Soli*. The piano part has a section marked *a2* in the third measure.

a2

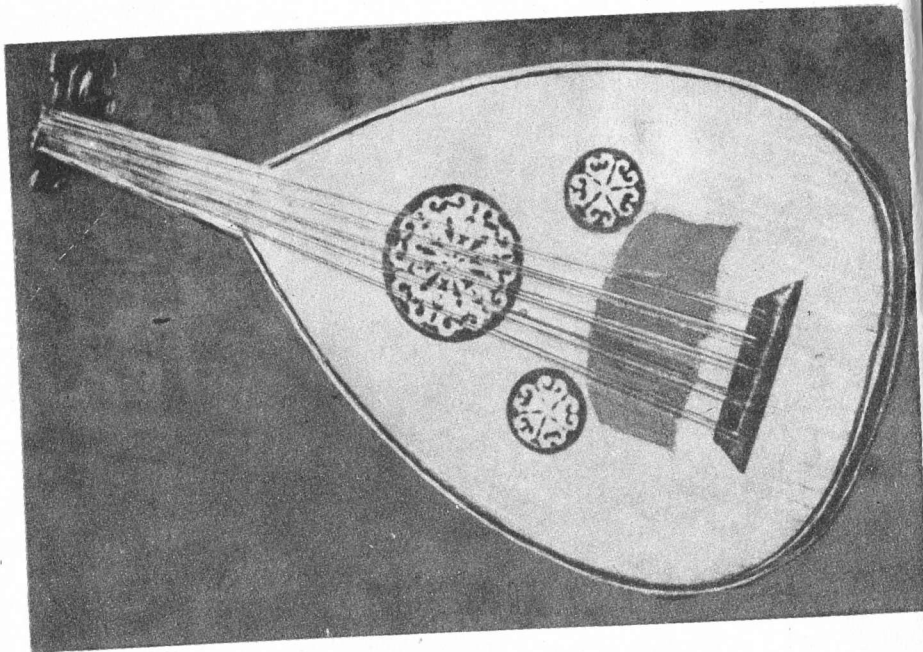
Soli
pp
Soli
pp

a2

Second page of a musical score. The score continues from the first page. The vocal part is in the upper staves, and the piano part is in the lower staves. The key signature is one flat (B-flat). The time signature is 4/4. The score is divided into four measures. The vocal part has a melodic line with a slur over the first two measures. The piano part has a rhythmic accompaniment. The score includes dynamic markings such as *pp* and *Soli*. The piano part has a section marked *a2* in the third measure.

a2

Узунөмүрлү чалгы аләтлериндән бири дә уддур. Бу аләт гәдим заманлардан башлајараг бир сыра Шәрг өлкәлериндә дә (Әрәбистан, Түркия, Иран) кениш јаылмышдыр. Удун гурулушу һаггында олдуғча чүз'и мә'луматлар вардыр. Гәдим удун ағачы сәндәл ағачындан (бә'зән дә сүмүкдән вә балгабаг габыгыннан) һазырланармыш вә бу күнкү уда чох охшајармыш. Гәдим удун ипәкдән 4 сими олмушдур: бәм, мисләс, мәсна вә чир. Еһтимал едилир ки, X әсрдә Әбу Нәср Фәраби она бешинчи сими (һадда) гошмушдур. XVI-XVII әсрдә удун 6 чүт сими олмушдур; һәр чүт сим унисон, бир-биринин арасында исә кварталар үзрә көкләнмишдир.

Уд.

Удун мејдана кәлмәси илә әлагәдар мүхтәлиф рәвәјәтләр мөвчуддур. Орта әср шәрг мусигишүнас алимләриндән бир чоху УДУ гәдим јунан философу Әфлатунун (Платонун) ичад етдијини көстәрирләр. XX әср көркәмли түрк мусиги нәзәријјәчиси Рауф Јектабәј удун илк дәфә елми әсаслар үзрә шәһинин олдуғуну сөјләјир. Лакин әрәб әләми Јәһја Әли Мүсәтчим (Фәрабидән әввәл јашамышдыр) көстәрир ки, һәлә мосуллу Ишаг ибн Ибраһим

(767-849) адлы бир шәхс уду әтрафлы сурәтдә тәсвир етмиш, симләринин вә пәрдәлеринин адыны мүүјјәнләшдирмишдир. Уд мусиги аләти барәдә Сәфиәддин Урмәви даһа әтрафлы мә'лумат вермишдир.

Сәфиәддин Урмәви бөјүк мусигишүнас олмагла јанашы, бир сыра аләтләрдә, о чүмләдән удда көзәл чалмагы бачармышдыр. Онун уд чалма мәһарәти һаггында франсыз бәстәкары Ерланже Камил (1863-1919) белә јазыр: «Онун бир инструменталист кими виртуозлуғуну тәстиг едән Тагрибарди (Мисир тарихчиси (1411-1465)—Ә. Р.) демишдир: «Ишаг Әл-Маусилидән сонра һеч кәс чалгычылыг сәнәтиндә Сәфиәддинә чата билмәмишдир»¹. О, һәмчинин уду хејли тәкмилләшдирмиш, уд үзәриндә кәркин ахтарышлар нәтичәсиндә тамамилә јени бир сәс дүзүмү нәзәријјәси јаратмышдыр.

Бир чох гәдим мусиги рисаләлериндә удун јарадылмасы тарихини чох узаг кечмишә аид етмәк мәгсәди илә ону әфсанәви рәвәјәтләрлә әлагәләндирирләр. XV әсрдә Азәрбајчан мусигишүнасы Әбдул Гадир Марағәји (1434) өзүндән тәхминән јүз ил әввәл јашајан бөјүк Азәрбајчан мусигишүнасы вә мүтәффәккири Мөвлана Әбдул Мө'мүн Урмәвинин (1230-1294) «Китаб Әл-әдвар» («Маһнылар китабы») әсәриндәки мүддәалары шәрһ вә тәһлил едәрәк көстәрир ки, уд мусиги аләти кими илк әввәл, куја, Адәм пејғәмбәрин нәвәләринин бири тәрәфиндән ихтира едилмишдир. XVII әсрин көркәмли Орта Асија мусигишүнасы Дәрвиш Әли уду «бүтүн мусиги аләтләринин шаһы» адландырмышдыр.

Үзејир һачыбәјов јазыр: «...X әсрдә олан мәшһур Фараби удун мүкәммәл бир саз олдуғуну тә'риф етмишдир. Әрәб алимләриндән бир паралары удун ихтирасыны каһ ирағиләрә вә каһ да јунаниләрә иснад едирләр. Фәгәт зәнн едилмәлидир ки, уд әрәб ихтирасыдыр. һәр һалда ән көзәл уд чаланлар әрәбләр имиш. Мәсәлән, Надир ибн-ил һүрр Саһиб хатир вә саирә...»

Удун Мисир өлкәсинә мәнсуб олмасыны Низаминин әсәрләриндән дә көрүрүк. «Једди көзәл» поемасында «Бәһрамын Фируз рәнкли бағда олмасы» фәслиндә Низами Мисир Маһаныны дивләр өлкәсиндә тәсвир едәркән дејир:

«Һәр тәрәфдән ал-удун чалғысы кәлир».

¹ Ә. Бәгәлбәјли. «Мусиги лүғәти», Бақы, «Елм» нәшријјаты, 1959, сәһ. 229.

² Әфрасијаб Бәгәлбәјли. Мусиги лүғәти. Бақы, Азәрнәшр, 1969-чу ил, сәһ. 72.

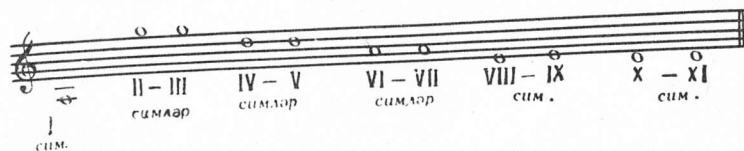
³ С. Абдуллајева. «Народные музыкальные инструменты Азербайджана» Бақы, Азәрнәшр, 1972, сәһ. 11.

⁴ Үзејир һачыбәјов. Әсәрләри, II чилд, Азәрбајчан ССР ЕА-нын нәшријјаты, Бақы, 1965, сәһ. 237.

Бунунла белә, шаирин бә'зи јердә уду «Согдија гушу» адлан-дырмасы ону көстәрир ки, о дөврдә бу аләт Орта Асијада да кениш јайылмышдыр.

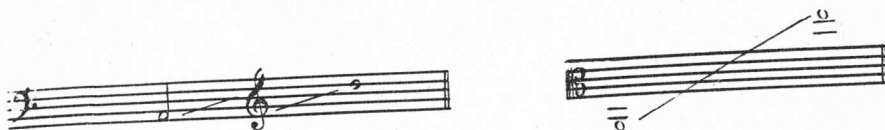
Сонралар әрәбләр тәрәфиндән Испанијаја кәтирилмиш уд тез бир заманда Авропада јайылмыш вә лјүтнија ады илә шөһрәт тапмышдыр.

Уд әсрләр боју мүхтәлиф шәкилдә ислаһ едилмиш, онун гурулушу танынмаз дәрәчәдә тәкмилләшдирилмишдир. Һазырда бу аләтдән Азәрбајҗанда ансамбл вә оркестрдә кениш истифадә олунур. Мүасир уд тахта пәрчимләрдән гурашдырылмыш бөјүк чанаға, ғыса гола вә керижә әјилмиш кәлләјә маликдир. О, гоз ағачындан дүзәлдилир. Аләтин чанағынын узунлуғу 490, голунун узунлуғу 190, ени исә 355, кәлләсинин узунлуғу 210 мм-ә гәдәр-дир. Удун үзү (декасы) тахтадандыр. Јахшы сәсләнмәси үчүн о, резонатор дәликләрә маликдир. Онун ашағы һиссәсиндә хәрәк јерләшдирилир вә симләр билаваситә она бағланыр. Мүасир уд он бир симлидир. Бунлардан беши гоша, алтысы исә тәк гошу-лур. Симләрин дүзүлүш вә јерләшдирилмәси чох марағлыдыр; ортадан мусигинин мелодијасыны чалан симләр, јанлардан исә (һәр ики тәрәфдән) бәм симләр гошулур.

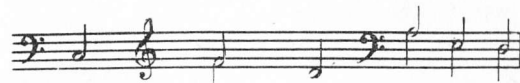
Удун голунда пәрдәләр јохдур. Аләт чалынаркән дөшә сыхы-лып, чанағынын кәнары исә дизә сөјкәнир.

Һәр бир аләтин тәкмилији, долғунлуғу онун диапазоноу илә өлчүлүр. Удун диапазоноу тара јахындыр.

1 Согдија. Согд, Сугуд, Согдиана. Орта Асијада Зәрәфшан вә Гашгадәрја чајлары арасында индики Өзбәкистан ССР вә Тачикистан ССР-ин әразиләриндә гәдим вилајәт.

Уд соло аләти кими анчаг ансамблларда өзүнә мүвафиг јер тутмушдур. Ансамблда истифадә олунан удун көкү үмуми көк-дән фәрғли олараг јазылышына көрә кварта јухары сәсләнир.

Гәдим чалғы аләти олан уд өз инкишафы илә әлагәдар олараг узун бир јарадычылыг јолу кечмишдир.

УДУН ОРКЕСТРДӘ ЈЕРИ

Сүләјман Әләскәровун «Ганун илә халг чалғы аләтләри оркестри үчүн» поемасында удун оркестрдә тутдуғу мөвгә хүсуси-лә диггәти чәлб едир. Уд башга аләтләрлә бирләшәрәк мүшајиәт-чи рол апарыр вә сәсләнмә е'тибарилә она зидд олан аләтләрдән каманчалара, саза гошулур ки, бу да оркестрдә тембр рәнкарәнклијини зәнкинләшдирир. Әсас мөвзуну дашыјан мелодија кими чыхыш едән ганун аләтиндә сәсләндикдән сонра оркестрдә тәкрар олунур ки, бу дәфә артыг каманчалара, нәфәсли аләтләрә, саза, 1-чи тарлара вә нәһајәт, уда һәвалә едилир. Бу гәдәр бир-ләшмә ичәрисиндә удун сәсләниши ајдын сечилир, чүнки бурада иштирак едән аләтләрин тембри тамамилә зиддијәтлидир.

Бу чәһәтдән бәстәкарын бу аләтә јанашма мејли вә онун аләт-ләрә олан зөвгү диггәтәлајигдир. Дикәр тәрәфдән исә удун сазла даими бир јердә ишләнмәси диапазон кенишлији үчүн шәраит јарадыр. Биз буну әсәрин инкишаф мәгамларында удун јалныз сазла бирләшмәсиндә көрүрүк.

Бүтүн бу васитәләр, јә'ни удун мелодик хәтт дашымасы, мү-шајиәтчи кими ролу, онун инкишафда иштирак етмәси, бу алә-тин гүввәсини вә техники имканларыны ачыг изаһ едир.

КАМАНЛЫ АЛӘТЛӘР

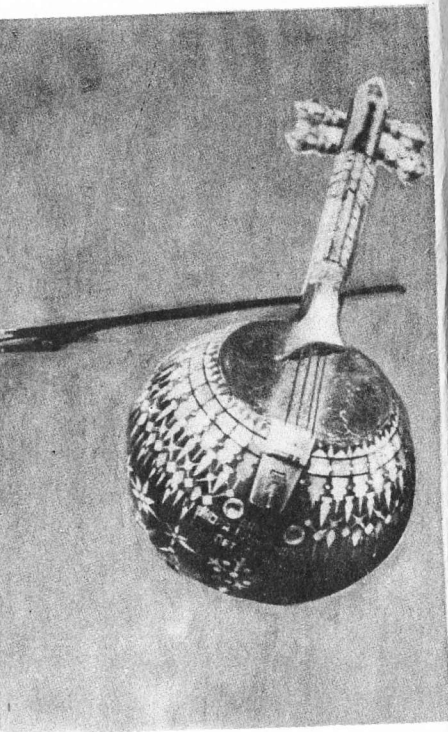
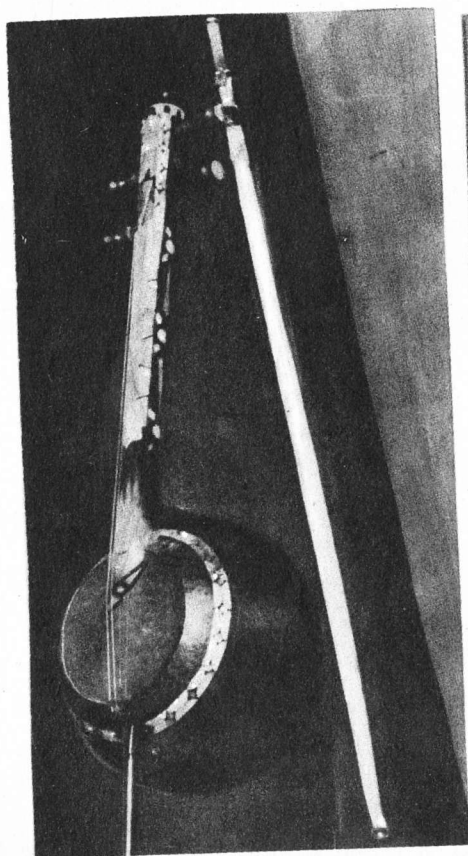
Орта әсрләрдә Азәрбајҗанда бир сыра каманлы аләтләр мөв-чуд олмушдур. Лакин дөврүмүзә гәдәр онлардан јалныз каман-ча өзүнү мүһафизә едә билмишдир. Каманлы аләтләр (каманча, скрипка, виолончел вә с.) зәрб аләтләриндән вә нәфәсли аләт-ләрдән сонра мејдана кәлмишдир. Көркәмли франсыз мүтәфәк-кири Жан Жак Руссо каманлы аләтләрдән виолончелин јаранма тарихини јер үзүндә илк инсанын пејда олмасы дөврүнә аид едир. Лакин сонрадан мусигишүнас алимләр мүәјјәнләшдирил-ләр ки, каманлы аләтләр симли аләтләрин эн тәкмилләшмиш нөвү олуб илк дәфә Чиндә вә Һиндистанда мејдана кәлмишдир. Гәрбин бир сыра көркәмли мусигишүнаслары да каманлы аләт-ләрин Авропаја Шәргдән кәлдијини е'тираф едирләр.

Шəрг өлкəлəриндə чохлу каманлы алəтлəрин мөвчуд олмасы факты буну бир даһа сүбүт едир. Əн мараглысы одур ки, бу алəтлəрин бир чоху инди дə өз ибтидаи формасыны сахламышдыр.

КАМАНЧА

Каманча зənкин мелодик имканлара малик мусиги алəтидир. Каманчанын тарихи дə башга халг чалгы алəтлəримиз кими чох гəдимдир. Низаминин «Хосров вə Ширин» поемасындан мə'лум олур ки, бу алəт хələ о вахтлар Азəрбајчанда кениш јайылмышдыр. XVI əср Тəбриз миниатүр мəктəбинин рəссамларындан Ага Мирəкин, Мир Сејид Əлинин əсəрлəриндə харичи көрүнүшүнə көрə каманчаја охшар алəтлəр дə тəсвир едилмишдир.

Гəдим каманча јалныз бир симли олуб, узун голдан вə ајагчыгдан ибарəт иди. Үч симли каманчанын тарихи исə XVII əсрдəн мə'лумдур. XX əсрин биринчи јарысында мəшһур сənəткар, мусиги мəдəнијјəтимиз тарихиндə виртуоз каманчачы кими танынан Александр (Саша) Аркадјевич Оганезашвили каманчаја

Тəчруби каманча.

Каманча.

дəрдүнчү сими əлавə едэрək, онун имканларыны даһа да артырмыш, бəм рекистрдə долгун сəслənməсинə вə сəs диапозонуну кенишлəндирмəјə наил олмушдур.

Азəрбајчан халг чалгы алəтлəри арасында өзүнə мүһүм јер тутан каманча ансамбл ифачылыгынын инкишафы илə əлагəдар олараг хејли тəкмиллəшдирилмишдир.

Каманчадан халг чалгы алəтлəри оркестриндə вə ансамблларда əсас мелодијаны апаран соло алəти кими истифадə едилир. Сəсин гүввəтли вə ифадəли сəслənməsi үчүн концертлəрдə каманчаны бəјүк секундa јухары сəсдə көклəјирлəр. Бу да ону транспозисијалы алəтə чевирир. Ү. Начыбəјов каманчаја јүксək гижмəт верэрək јазыр: «Узун сəсли, телли мусиги алəтлəринин јеканə нүмəјəндəsi каманчадыр. Каманчада чалынан мусиги сəсчə даһа мүкəммəл вə инсанын сəсинə даһа јакындыр. Каманча мелодик алəтлəрдəн əн көзəлидир».¹

Мүасир каманчанын узунлуғу 650—900 мм-дир. Каманча тут вə јакуд гоз ағачындан һазырланыр. Көвдəнин ачыг һиссəсинə балыг дəрисиндəн пəрдə чəкилир. Каманчанын голу даирəви, пəрдəсиз олур вə јухары кетдикчə енлəнир. Голун ашағы гуртарачағына мил вурулур. Бу мил бүтүн көвдəнин ичəрисиндəн кечэрək ајаг кими кəнара чыхыб алəтин сəјкəнəчəјинə хидмəт едир. Каманча чох вахт сəдəфлə вə сүмүклə бəзəдилир. Онун үзəриндə олан хэрək чəп гојулур. Хэрəјин чəп вəзијјəтдə гојулмасы симлəрин дүзкүн вə рəван сəслənməсинə көмək едир. Вахты илə каманчанын теллəри дамарлы симлəрдəн ибарəт олмушдур. Сонралар исə дамарлы симлəр метал симлəрлə əвəз едилмишдир. Каманчада ишлənən шəрти ишарəлəр:

П — каманда саға

V — каманда сола

Б — бүтөв каманла

AJ — каманын ашағы јарысы илə

JJ — каманын јухары јарысы илə

Д — каманын дəстəјиндə

У — каманын учунда

Каманчада ишлənən штрихлəр вə динамик хүсусијјəтлəр:

I. Дəтəшə — каманы симдəн ајырмадан һər бир ноту ајрыча, үзмəдən чалмаг.

II. Лəгатə — бир каманла бир нечə нот чалмаг.

III. Стаккəтə — бир каманла сим үзəриндə бир нечə ноту гырыг-гырыг чалмаг.

IV. Писсикəтə — бармагла сими дартмаг.

V. Аркə — каманла чалмаг.

Глиссəндə — бармағы симин үзəриндə сүрүшдүрмək.

Вибратə — јакуд сими бармағын алтында тез-тез ики тэрəфə əсдирмək.

¹ Үзејир Начыбəјов. Əсəрлəри, II чилд, Азəрбајчан ССР ЕА-нын нəшијјаты, Бакы, 1965, сəһ. 223.

Ф ор ш ла г

Форшлаг ејни сәсдә ола биләр.

Форшлаг гоншу сәсдә ола биләр.

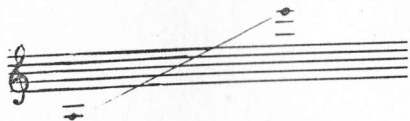
Форшлаг терсија интервалында ола биләр.

Форшлагдан башга әсас нотларын үзәриндә белә ишарәләр жазылыр:

Группето; Трел; Мордент.

Каманча каманла чалыныр. Каман һәр тәрәфдән учларына бир нечә ат түкү бағланмыш азча әјри чубугдур. Ифа заманы бармағы каманын ағач һиссәси илә түкүн арасында сахлајараг түк дартылыр. Скрипкадан фәргли олараг, каманы бир симдән о бири симә кечирмирләр, бурада аләтин өзүнү камана тәрәф чевириб, симләри она жапышдырырлар.

Мүасир каманчанын диапозону кичик октаванын «ла» сәсиндән III октаванын «ми» вә «сол» сәсләринәдәкдир.

Каманча үчүн нотлар каман ачарында жазылыр вә жазылышындан бир тон јухары сәсләнир. Оркестрдә inD көкүндән истифадә олунур. Каманчанын алты позисијаја малик олмасына бахмајараг, ифа заманы чәми онун дөрд позисијасындан истифадә олунур.

Кечмишдә Азәрбајчан каманчасы 3 симдән ибарәт олуб кварта көкүндә көкләнирди; симләри, адәтән гојун бағырсағындан һазырланырды. XIX әсрин сонунда симләрин сајы 4-ә чатды, дaмap симләр метал симләрлә әвәз олунду. Мүасир каманча халис кварта вә квинта көкүндә көкләнир.

Каманча халг чалғы аләтләри ансамблы вә оркестриндә өзүнә һәм соло, һәм дә мүшајиәтчи аләт кими лајигли јер тутмушдур. ССРИ-дә каманча Азәрбајчандан башга гардаш Ермәнистан, Күрчүстан вә Дағыстанда да кениш јајылмышдыр.

КАМАНЧАНЫН ОРКЕСТРДӘ РОЛУ

Мә'лум олдуғу кими, диқәр симли аләтләрдән фәргли олараг каманчанын гол пәрдәләри јохдур. Бу да истәнилән шәкилдә онун мусиги диапозонуну кенишләндирмәјә имкан верир. Ка-

манча бөјүк сәс әлванлығына маликдир. Симләрин һәр бириндә өзүнәмәхсус сәс чалары вардыр. Биринчи вә икинчи симләрдә сәртлик дујулдуғу вә зил сәсләндији һалда, үчүнчү вә дөрдүнчү симләр һәзин, јумшаг, бәм сәслә данышыр. Бу да бәстәкара каманча үчүн партија јазаркән кениш јарадычылыг имканлары ачыр. Һарада вә нә вахт, һансы симдән вә позисијадан истифадә етмәк мәсәләсиндә бир о гәдәр дә чәтинлик чәкмир. Бурада әсас мәс'улијјәт ифачынын үзәринә дүшүр.

Билдијимиз кими, каманчада ифа заманы сәсләрин зәнкинлији вә ифадәлилији башлыча олараг камандан, ону идәрә едән шәхсдән чох асылыдыр. Она көрә дә каманча үчүн каман сечәркән чох диқәттли олмаг лазымдыр. Чүнки штрихләрин мүвәффегијјәтли чыхмасы камандан асылыдыр. Башга сөзлә десәк, диқәр симли аләтләрдә штрихләрин сәсләндирилмәси үчүн мизраб үсулларындан истифадә едилдији һалда, каманча чалғысында камандан истифадә едилир. Мусиги әсәринин ифасы заманы тәтбиғ едилән штрихдән дүзјүн истифадә едилмәдиқдә мусигинин характери кәскин сурәтдә, бә'зән танынмаз шәкилдә дәјишилә биләр. Мәһз буна көрә дә истәр оркестр дахилиндә каманча үчүн соло партијасы јазан бәстәкар, истәрсә дә ифачы каман штрихләринин техники имканларыны максимум нәзәрә алмалыдырлар. Бир сөзлә, каман каманчанын ачарыдыр. Әсәрин штрихләринә ујғун көлмәјән камандан истифадә едилдиқдә мусиги парчасынын долғунлуғу, онун емоционал тә'сири итир. Каманчачалан ади шәрайтдә каманын орта һиссәсиндән, јә'ни легато штрихиндән, говушуг, әлагәли ифа үсулундан истифадә едир. Бу штрихдә нотлар каманын бир һәрәкәти илә чалыныр. Зәнкин ифадә васитәләринә малик олан бу ифа үслубу каманчачаланлар арасында чох кениш јајылмышдыр. Гејд етмәк лазымдыр ки, чалғычы каманын бу бир һәрәкәти заманы верилән ноту лига һәрәкәти илә там чалмаға наил олмалыдыр. Әкс тәғдирдә чалғы манерасы дәғиг вә сабит олмајачаг. Өзүндә мисилсиз бир ифа техникасыны әкс етдирән спиккато (јә'ни каманы симдән ајырмадан гырыг-гырыг чалмаг) мелодијанын сон дәрәчә ајдын вә рәван сәсләнмәсинә көмәк едир вә әсәрин бәдии күчүнү артырыр. Бәстәкарларымыз оркестр үчүн әсәрләр јазаркән каманчанын диқәр ифа штрихләриндән дә (Деташе, Стаккато, Арко, Питсикато) кениш истифадә едирләр. Бир гајда олараг каманчаја бу вә ја диқәр мусиги әсәринин бәдии чәһәтдән ән ифадәли партијалары тапшырылыр. Оркестрдә, демәк олар ки, тарла ејни һүгуга малик олан каманчанын бәдии вә техники имканлары сон дәрәчә кенишдир. О, һәм соло аләти, һәм дә мүшајиәтчи аләт кими оркестрдә өзүнә лајигли јер тутур. Истәдәдлы оркестр биличиси, узун илләр боју Азәрбајчан Дөвләт халг чалғы аләтләри оркестринә дирижорлуг етмиш бәстәкар Сүләјман Әләскәров оркестр үчүн јаздығы бир сыра әсәрләриндә каманчанын бу имканларыны бөјүк усталыгла нәзәрә алмыш вә ифадәли каманча партијалары јаратмаға наил олмушдур. Онун Азәрбајчан халг чалғы аләтләри оркестри үчүн јазмыш олдуғу «Сөзсүз маһны» әсәринин партитурасына нәзәр салаг:

Moderato cantadlle

Баламан

I II *a2*
f *p*
 III IV *a2*
f *p*

Дэф
Нагара

a2

Каманча

I *mf*
 II *mf*

Тар

I *f* *p*
 II *f* *p*

Ф-но

Moderato cantadlle

f *p*

a2

a2

a2

a2

a2

a2

First system of the left page, featuring two staves. The top staff begins with a treble clef and a key signature of two flats. The bottom staff begins with a treble clef and a key signature of two flats. Both staves contain musical notation, including a dynamic marking *f* (forte) in the top staff.

Second system of the left page, featuring a single staff with musical notation, including a dynamic marking *f* (forte).

Third system of the left page, featuring four staves. The top two staves are in treble clef with a key signature of two flats, and the bottom two staves are in bass clef with a key signature of two flats. All staves contain musical notation, including a dynamic marking *f* (forte) in the top staff.

Fourth system of the left page, featuring a grand staff (treble and bass clefs) with a key signature of two flats. The music includes a dynamic marking *f* (forte) and a fermata over the final measure.

First system of the right page, featuring two staves. The top staff begins with a treble clef and a key signature of two flats. The bottom staff begins with a treble clef and a key signature of two flats. Both staves contain musical notation, including a dynamic marking *f* (forte) in the top staff.

Second system of the right page, featuring a single staff with musical notation, including a dynamic marking *f* (forte).

Third system of the right page, featuring four staves. The top two staves are in treble clef with a key signature of two flats, and the bottom two staves are in bass clef with a key signature of two flats. All staves contain musical notation, including a dynamic marking *pizz.* (pizzicato) in the top staff.

Fourth system of the right page, featuring a grand staff (treble and bass clefs) with a key signature of two flats. The music includes a dynamic marking *f* (forte) and a fermata over the final measure.

Нот мисалындан көрүндүү кими, бәстәкар мелодијаны ифадәли сәсләндирмәк үчүн чох дүзкүн олараг әсас мелодик хәтти каманчалара тапшырмышдыр. Лакин әсәрин әввәлиндә каманчалар нәдәнсә көрүнмүр. Бәстәкар бу мелодик мусиги парчасында каманчанын соло партијасына башламаздан әввәл мајәни, ритми вә үмуми көкү сахламаг мәгсәдилә биринчи вә икинчи тарларын, һабелә, фортепианонун иштиракы илә мүшәјиәтчи фон верир. Каманчаларын кәлиши илә мелодијанын емоционал күчү артыр, бу да бәстәкар тәхәјјүлүнүн ачылмасына көмәк едир. Гејд етмәк лазымдыр ки, сәс тембринә көрә каманча илә тамам зиддијјәт тәшкил едән баламанлар бу мелодик парчадакы мусиги чүмләләри арасында әлагә жаратмаг ишинин өһдәсиндән бачарыгла кәлир. Бәстәкар чәмиси ики чүмләдән ибарәт олан бу мусиги парчасынын динләјичини јормамасы үчүн онун һәр јени тәкрарыны тамамилә тәзә, орижинал бир планда верир. Мәсәлән, каманчалар икинчи тәкрар заманы мелодијаны бир октава јухары чалыр, мелодијанын һезин, лирик планда сәсләнмәси үчүн баламанлар да онлара гошулур. Көрүндүү кими, каманча әсәр боју бүтүн аләтләрлә үнсијјәт јарада билир. Бу да ону көстәрир ки, каманча оркестр дахилиндә әсас мөвзуну апармаға тамамилә гадир бир аләтдир.

НӘФӘСЛИ АЛӘТЛӘР

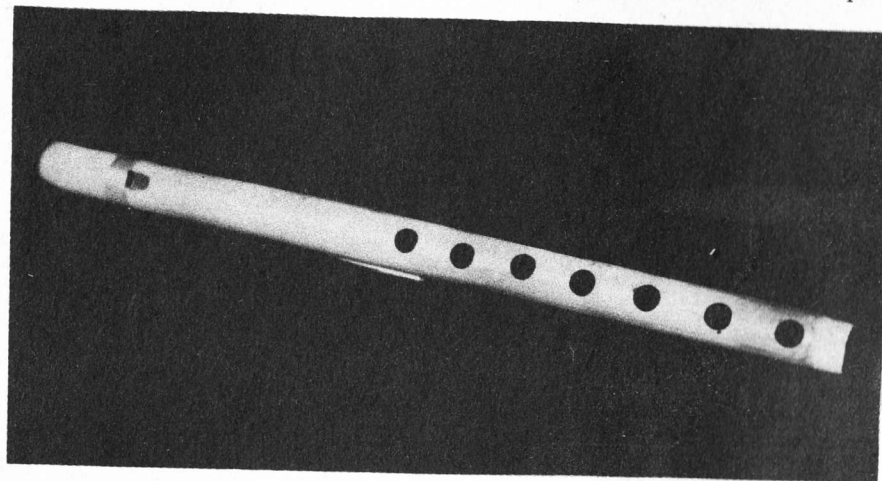
Нәфәсли аләтләрин техники вә бәдии имканлары о гәдәр дә зәнкин дејилдир. Бу да һәр шејдән әввәл, онларын диапозонунун мөһдудлуғу илә әлагәдардыр. Онларын әксәријјәтинин сәс диапозону ики октавадан кәнара чыхмыр, сәс күчүнүн дәрәчәсини сәрбәст дәјишә билмир. Һәтта бәзи һалларда нәфәсли аләтләр үчүн јазылан партијаларда ашағы вә јухары нотлары тәмиз сәсләндирә билмирләр. Бундан әлавә, бу аләтләрин һеч дә һамысында әсил пиано вә јахуд форте нјуанслары јохдур. Буна көрә дә мизраблы вә каманлы аләтләрдән фәрғли олараг нәфәсли аләтләрдә мелодијанын лазыми шәкилдә ифасы бөјүк зәһмәт вә усталыг тәләб едир. Белә ки, мизраблы аләтләр мүәјјән дәрәчәдә чохсәслилик хүсусијјәтләринә маликдирләр, нәфәсли аләтләр исә тәксәсли олдуғундан онларда ејни вахтда ики сәс чыхармаг мүмкүн дејилдир. Бәдии ифадә васитәләри вә имканларына кәлдикдә исә е'тираф етмәк лазымдыр ки, бурада да онларын имканлары мөһдуддур. Бу мәнада ән мүкәммәл нәфәсли аләт белә каманлы вә мизраблы аләтлә ајаглаша билмәз.

Бир чох чәһәтдән о инсан сәси илә охшардыр. Нәфәсли аләтләрин бу мүһүм кејфијјәтинә бахмајараг, онлар динләјичини тез јорур. Ән гәрибә бурасыдыр ки, һәр һансы бир мусиги парчасында симли аләтләр һәлә јеничә өзүнү көстәрмәјә башладығы һалда, нәфәсли аләт артыг, нечә дејәрләр, өз сөзүнү дејиб гуртармыш олур. Мәһз буна көрә дә, нәфәсли аләтләр ифачыдан бөјүк мәһарәт тәләб едир.

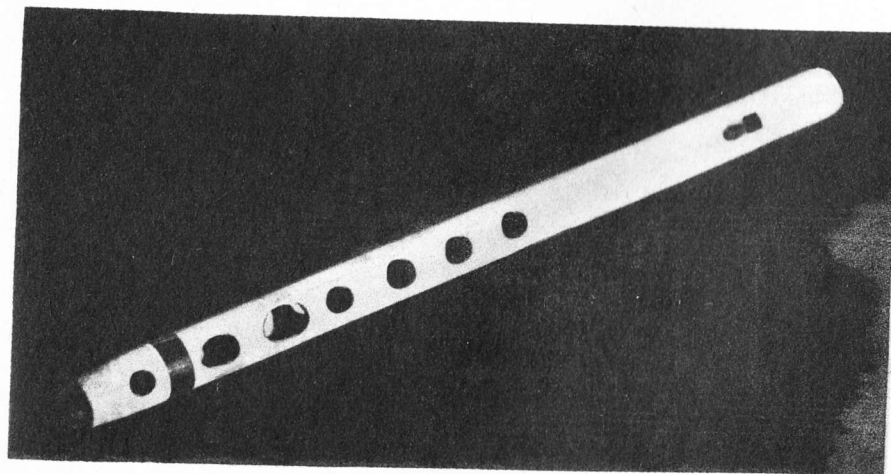
Бүтүн нәфәсли аләтләр кими, Азәрбајчан нәфәсли аләтләри дә (зурна, баламан, түтәк) транспозисијалы аләтләр һесаб олу-

нур. Мәсәлән, баламан оркестрдә нот јазылышындан $\frac{1}{2}$ тон ашағы сәсләндији һалда, түтәк јазылышындан бир октава јухары сәсләнир. Ифачы бу үслубда әлдә етдији ифачылыг вәрдишләри сәјәсиндә јазылмыш нотла мүвафиг бармаг һәрәкәтләри арасында раһат әлагә јарада билир. Азәрбајчан нәфәсли аләтләринин оркестрдә тутдуғу јерә кәлдикдә исә көстәрмәк лазымдыр ки, баламан һәм соло, һәм дә мүшәјиәтчи аләт ролу ојнадығы һалда, зурна илә түтәк әсасән соло аләти кими чыхыш едир.

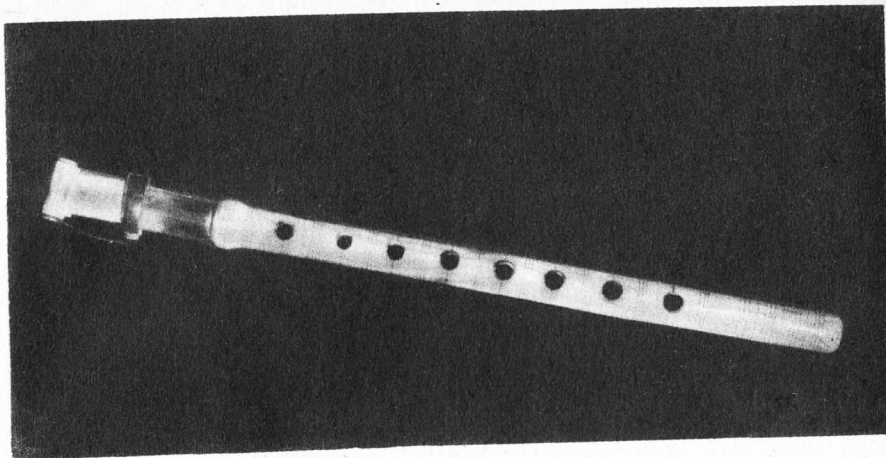
Азәрбајчан нәфәсли халг чалғы аләтләриндән данышаркән бу аләтләрин ифачыларына хас олан спесифик чалғы үслубларыны гејд етмәк чох вачибдир. Башга нәфәсли аләтләрин ифачыларындан фәрғли олараг, Азәрбајчан халг нәфәсли аләтләринин ифа-

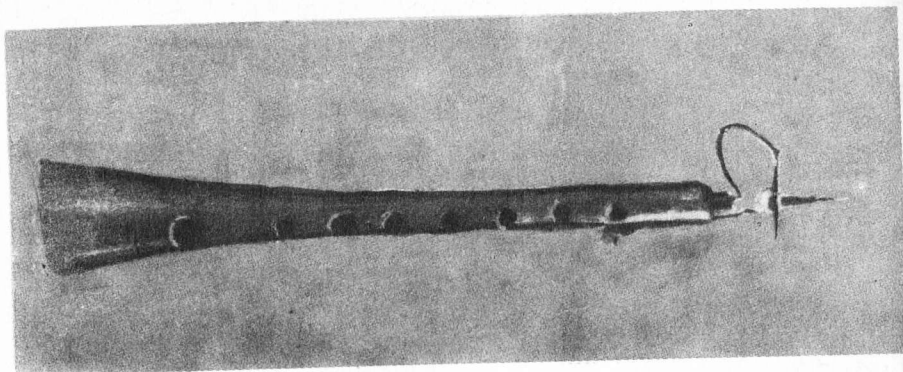
Мүасир түтәк.

Гәдим түтәк.

Зурна.

Баламан.

чылары бир нечə сəһифəлик нот жазысыны вə һəттə бʉтʉн бир эсəри фəсилəсиз нəфəслə ифə едирлэр. Элбəттə, ифəчы чалгы заманы нəфəсини алыр, лəкин буну хʉсуси бир мəһарəтлə, һисс олунмaдaн едир.

ТҮТӘК

Тарихəн нeјдəн сонрə јаранмыш нəфəсли халг чалгы алəтлəриндəн бири олан тʉтəјин милли мусиги алəтлəримиз арасында өзүнəмəхсус јери вардыр. Вахты илə анчаг чобанларын, сонрəлар исə нəвəскарларын севимли мусиги алəти кими шəһрəт газанмыш тʉтəк инди пешəкар ансамбл вə оркестрлəрдə дə өзүнə лəјгли јер тутмушдур. Кечмишдə Азəрбajчанын шəһəрлəриндə тʉтəкдə чалан пешəкар ифəчыларын кичик ансамбллары мөвчʉд иди. Онлар мʉхтəлиф бəјрам шəнликлəриндə иштирак едирди-лэр. Бир чох кʉчə тамашалары, халг ојунлары, кəндирбазларын

чыхышлары тʉтəклə мʉшəјиəт олунарды. Сирк тамашаларынын башланмасыны дə тʉтəклə хəбər вєрəрдилэр. Тʉтəк, һəмчинин пешəкар мʉшəјиəт алəти олуб, ибтидаи инструментал ансамбл-ларын тəркибинə дахил иди. Мʉасир ансамблларда вə халг чалгы алəтлəри оркестрлəриндə тʉтəкдəн башлычə олараг соло алəти кими истифадə едилир.

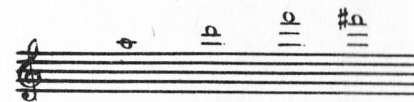
Илк тʉтəк бармаг дəликлəри олмајан адичə борудан ибарəт олмушдур. Сонралар адамлар һeјванларын сʉмʉклəриндəн, диш-лəриндəн дə тʉтəклəр гəјырмəгə башладылар. Сахсычылыг сənə-тинин инкишафы илə əлагəдар олараг тʉтəклəри јандырылмыш килдəн дʉзəлтмəјə башладылар. Заман кечдикчə ифəчылар бу алəтдə чалмаг үчʉн гаршыјə чыхан чəтинликлəри арадан гал-дырмаг зəрурəти илə гаршылашырлар. Белəликлə, бурада мʉхтə-лиф јʉксəкликдə сəслər əлдə етмəк мəгсəди илə јени үсуллар ахтарылыр вə нəһəјəт, тʉтəкдə дəлик ачылыр.

Көрʉндʉјʉ кими, бу, мусиги алəтинин имканларыны даһа дə кенишлəндирмəк тəлəбатындан ирəли кəлмишдир. Лəкин бир дə-лији олан боруда алынган диапазон ифəчылары гəнə етмəдији үчʉн сонрадан бу дəликлəрин сајы 7-јə чатдырылды.

Мʉасир тʉтəјин узунлугу 240—350 мм-дир. Тʉтəјин эсас кəкʉ борунун узунлуг вə гысалыгындан асылыдыр. Экəр гəмыш узун оларса тʉтəк бəм, гыса оларса зил сəслəнир.

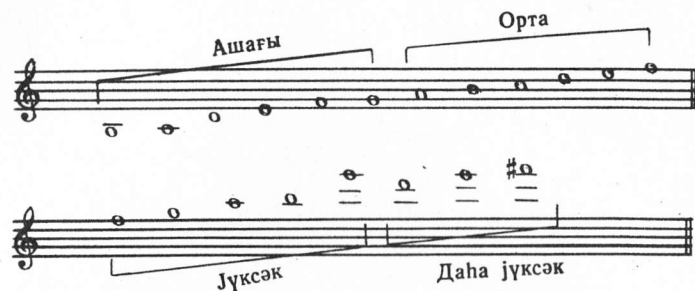
Тʉтəк эрик, гоз вə тут ағачындан да һазырланыр. Лəкин гə-мышдан һазырланмыш тʉтəк даһа үстʉн сајылыр. Белə тʉтəклəр-дə ашағыдан гəмышын бəнди сəддиндəн башлајараг лʉлə бoјʉ нəфəс пəрдəлəри (дешиклəр) ачылыр, бəјыр тəрəфдəн исə гəмыш јʉнкʉлчə јонулур. Тʉтəјин баш һиссəsi димдиквари шəкилдə-дир, она һəрəкəтвєричи метал һалга кeјиндирилир ки, бу һалга вəситəсилə дə тʉтəјин рекистри низамланыр. Көвдəнин үст тəрə-финдə вə лʉлəнин јухары һиссəсиндə, арха тəрəфдə, баш барма-гын бəрəбəриндə дəликлəр ачылыр. Тʉтəјин сəсдʉзʉмʉ I октава дахилиндə диатоник һəчмдəдир. Тəчрʉбəли мусигичилər дəлик-лəри јарымчыг гапамагла хроматик сəслər əлдə едирлэр. Тʉтəкдə натурал сəсдʉзʉмʉнʉн 1-чи сəсини, јə'ни кичик октаванын «си» сəсини һасил етмəк мəгсəдилə ифəчы сол əли јухарыда, сағ əли исə ашағыда олмаг шəртилə шəһадəт, орта вə адсыз бармаглары вəситəсилə алəтдəки 7 дəликдəн 6-сыны гапајыр.

Догагсыхма үсулу илə исə 3-чʉ вə 4-чʉ октаваларын сонракы сəслəри һасил олунур. Бу заман тʉтəкдəки бʉтʉн нəфəс пəрдə-лəри бағланыр.

Тʉтəјин хʉсуси нот жазылышы олмадыгына кəрə флeјта пик-коло үчʉн олан нот жазылышы гəјдасындан истифадə етмəк мəг-сəдəујʉндур. Тʉтəјин рекистринə кəлдикдə исə дəмəлијик ки,

о флейта пикколодан бир гэдэр фэргли өзүнәмэхсус хүсусијјет-
ләрә малиқдир.

Азәрбајчан халг чалғы аләтләри ичәрисиндә түтәк кениш
техники имканлара малик олан аләтдир. Бу аләтдә кифајет
гәдәр сүр'әтли темпдә диатоник гаммалар ифа етмәк олар. Бун-
дан башга түтәкдә Азәрбајчан халг мусигисиндә кениш јер ту-
тан легато, стаккато, форшлаглар, мордент вә трелләр дә асан-
лыгла ифа олунар. Һазырда Азәрбајчан халг чалғы аләтләри
оркестри вә ансамблларында түтәкдән соло аләти кими кениш
истифадә едилір. Мәсәлән, С. Һачыбәјовун «Болгар сүитасы»,
Х. Чәфәровун «Рәгс сүитасы», Һ. Ханмәммәдовун «Симфониет-
та», А. Рзајеванын «Чобан Гара» әсәрләриндә түтәкдән соло
аләти кими истифадә олунашдыр. Түтәкдән бә'зи һалларда
башга аләтләрә, мәсәлән, тара, каманчаја тапшырылмыш ме-
лодијалары бир октава јухары тәкрат едән мүшајиәтчи аләт
кими дә истифадә олунар.

ТҮТӘЈИН ОРКЕСТРДӘ ЈЕРИ

Бир гајда олараг, түтәк оркестрдә диқәр аләтләрә нисбәтән
бир октава јухары сәсләнир. О, һәмчинин, транспозисијалы аләт
олдуғундан, адәтән, нот јазылышындан јарым тон ашағы сәслә-
нир. Бәстәкарларымыз түтәкдән соло аләти олмагла јанашы, һәм
дә бәзәјичи, бә'зи һалда мүшајиәтчи аләт кими истифадә едир-
ләр. Түтәк бир гајда олараг «форте» нјуансында ифадәли сәслән-
дијиндән бәстәкарлар оркестр үчүн әсәрләр јазаркән түтәјин
соло партијасыны она ујғун рекестрдә ишләјирләр. Гејд едәк
ки, түтәјин piano сәсләниши зәиф олдуғундан оркестрлә ујуш-
мур вә бәстәкарлар бу нјуансдан чоһ надир һалларда истифадә
едирләр. Ү. Һачыбәјов «Икинчи фантазија»сында, М. Магомајев
«Азәрбајчан чәлләриндә», С. Рүстәмов «Гәһрәманы», С. Әләс-
кәров «Баһар тәрәнәси» әсәрләриндә түтәјин чалғы мә'зијјәт-
ләриндән бачарыгла истифадә етмишләр.

Бәстәкар С. Һачыбәјов Азәрбајчан халг чалғы аләтләри үчүн
јаздығы «Болгар сүитасы»нда түтәјин бәдии вә техники имкан-
ларындан усталыгла истифадә едәрәк марағлы вә зәнкин сәс
палитрасына наил олушдыр.

The left page of the musical manuscript contains five systems of staves. The first system consists of four staves: the top staff is in treble clef with a key signature of two flats (B-flat and E-flat), and the bottom three staves are in bass clef with the same key signature. The second system also has four staves, with the top staff in treble clef and the bottom three in bass clef, all in the same key signature. The third system has two staves, both in treble clef with the same key signature. The fourth system has three staves, all in bass clef with the same key signature. The fifth system has two staves, both in bass clef with the same key signature. The notation includes various rhythmic values, accidentals, and dynamic markings.

The right page of the musical manuscript contains five systems of staves. The first system consists of four staves: the top staff is in treble clef with a key signature of two flats (B-flat and E-flat), and the bottom three staves are in bass clef with the same key signature. The second system also has four staves, with the top staff in treble clef and the bottom three in bass clef, all in the same key signature. The third system has two staves, both in treble clef with the same key signature. The fourth system has three staves, all in bass clef with the same key signature. The fifth system has two staves, both in bass clef with the same key signature. The notation includes various rhythmic values, accidentals, and dynamic markings, including the word "pizz." (pizzicato) in the third staff of the fourth system.

A page of handwritten musical notation for a piece in G major, 3/4 time. The score is written on ten staves. The first staff is a single melodic line. The second and third staves are a pair of staves with a treble and bass clef, containing a melody and accompaniment. The fourth staff is a single melodic line. The fifth staff is a single melodic line with the instruction "pizz." above it. The sixth and seventh staves are a pair of staves with a treble and bass clef, containing a melody and accompaniment. The eighth staff is a single melodic line. The ninth and tenth staves are a pair of staves with a treble and bass clef, containing a melody and accompaniment. The notation includes various musical symbols such as notes, rests, accidentals, and dynamic markings.

A handwritten musical score for the song "The Rose Tree". The score is written on ten staves. The first staff is a single melodic line in G major (one sharp) and 2/4 time, starting with a treble clef. It contains the melody for the first line of the song, ending with a fermata. The word "riten." is written below the first staff. The remaining nine staves are arranged in pairs, each pair consisting of a treble and a bass staff. These staves contain rests, indicating that the other instruments are silent during this section. The key signature remains G major throughout. The paper is aged and slightly discolored.

Нот мисалындан көрүндүжү кими, бәстәкар бизим жаллы рәгсләринин ритминә бәнзәјиши олан бир сыра болгар рәгсләринә мұрачиәт етмиш вә олдуғча марағлы бир рәгс сүитасы јаратмышдыр. Әсәрин ән бөјүк мүвәффәғијјәти ондан ибарәтдир ки, бәстәкар бурада болгар-Азәрбајчан мусигисинин охшар хусу-сијјәтләрини бир јерә топламаға наил олмуш вә ону динләји-чијә дүзкүн чатдырмағ үчүн көзәл ифадә васитәләри ахтарыб тапмышдыр. Бу чәһәтдән түтәјин әсәрдәки ролу сон дәрәчә диггәтәләјигдир. 3-чү һиссәдә түтәјә тапшырылан соло партија-сы әсәрин бәдии дәјәрини даһа да артырыр. Бу чүр мусиги фразасы түтәјә тапшырмағда бәстәкар тамамилә доғру һәрәкәт етмишдир. Түтәјин соло партијасында оркестрә дахил олан диқәр аләтләр мусиги характеринин ачылмасында түтәјә јахын-дан көмәк едирләр. Тарлар баламанларла бир-бирилә синкопа јарадыр, дәфлә нағара вурғулу ритми сахлајыр, фортепиано синкопа ритми илә триолу бирләшдирир вә нәтичә е'тибарилә олдуғча зәнкин вә орижинал бир мелодија јараныр. Бунлардан фәрғли оларағ каманчалар илк бахышда түтәјә зидд олан башға бир мелодик истигамәт көтүрәрәк әслиндә сон нәтичә е'тиба-рилә онунла контрапункт јолу илә бирләшир. Мелодијанын икинчи тәқрарында түтәк «сөз» аларағ бајағдан бәри бүтүн оркестрин ифа етдији мелодијаны тәқбашына чалыр. Бурада мелодија санки динләјичи хәјалыны тәбиәтин гојнуна, чобан түтәјиндән хумарланмыш јајлағлара апарыр.

БАЛАМАН

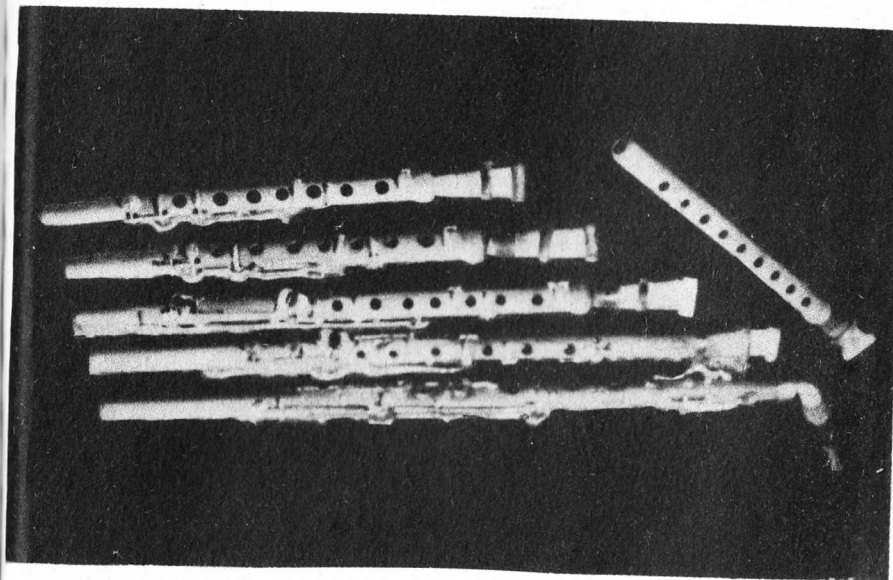
Баламан Азәрбајчанда ән кениш јајылмыш нәфәсли чалғы аләтләриндәндир. Онун јаранма тарихини чох гәдимләрдә араш-дырмағ лазымдыр. «Дәдә Горғуд» дастанында да баламанын адына тәсадүф едирик. Баламан тәкчә Азәрбајчанда дејил, Ер-мәнистан, Күрчүстан вә Дағыстан халғларынын мусиги аләт-ләри арасында да мүһүм јер тутур.

Баламандан ән чох ансамблда вә баламан дуетиндә истифадә едилир. Баламан дуетиндә мүәјјән бир мусиги әсәрини ифа едән уста баламанчынын јанында, бир гајда оларағ, она дәм тутан икинчи баламанчы олур. О, орган аһәнки илә устаны мүшајиәт едир. Халғ арасында дејилдији кими, баламанчыја «дәм» тутур. Баламанлар дуетиндә чох вахт ритмик чалғы аләтләриндән—на-ғарадан, дәфдән вә с. истифадә олунур.

Баламанын ифа имканлары кениш вә чохчәһәтлидир. Бу му-сиги аләтиндә бүтүн муғамлар, халғ маһнылары, рәгсләр вә ин-струментал пјесләр бүтүн чаларлары вә инчәликләри илә ифа олунур. Баламандан ашығ сәнәтиндә дә кениш истифадә едилир. Баламан өзүнәмәхсус көзәл вә јумшағ сәс тембринә малиқдир. Ифачылығ сәһәсиндә чох чевиқдир, онда ән мүхтәлиф динамик сычрајышлар етмәк мүмкүндүр. Динамиканын дәјишмәси илә

тембр дә дәјишир. Баламанда ифа олуна мелодијалар олдуғча лирик сәсләнир.

Баламанын узунлуғу 280—370 мм-дәк, мүштүјүнүн узунлуғу 9—10 мм, ени исә јастыланарағ икигәт мүштүк формасында олур.

Тәкмилләшмиш баламанлар.

Мүштүјүн тәхминән ортасына сыхач кејдирилир ки, ону һәрәкәт етдирмәклә аләтин сәс тону дәјишилир.

Әввәлләр оркестр вә ансамблларда истифадә едилән баламан-лар мүәјјән тәләбләри едәмирдиләр. Белә ки, баламанларын диа-пазонунун кичик вә октава дахилиндә мүәјјән сәсләрин олмама-сы үзүндән (јә'ни кичик октаванын сол сәсиндән сонра, сол диез вә лја бекар сәси олмадығындан) баламанда јалныз диато-ник сәсдүзүмү һасил олунурду.

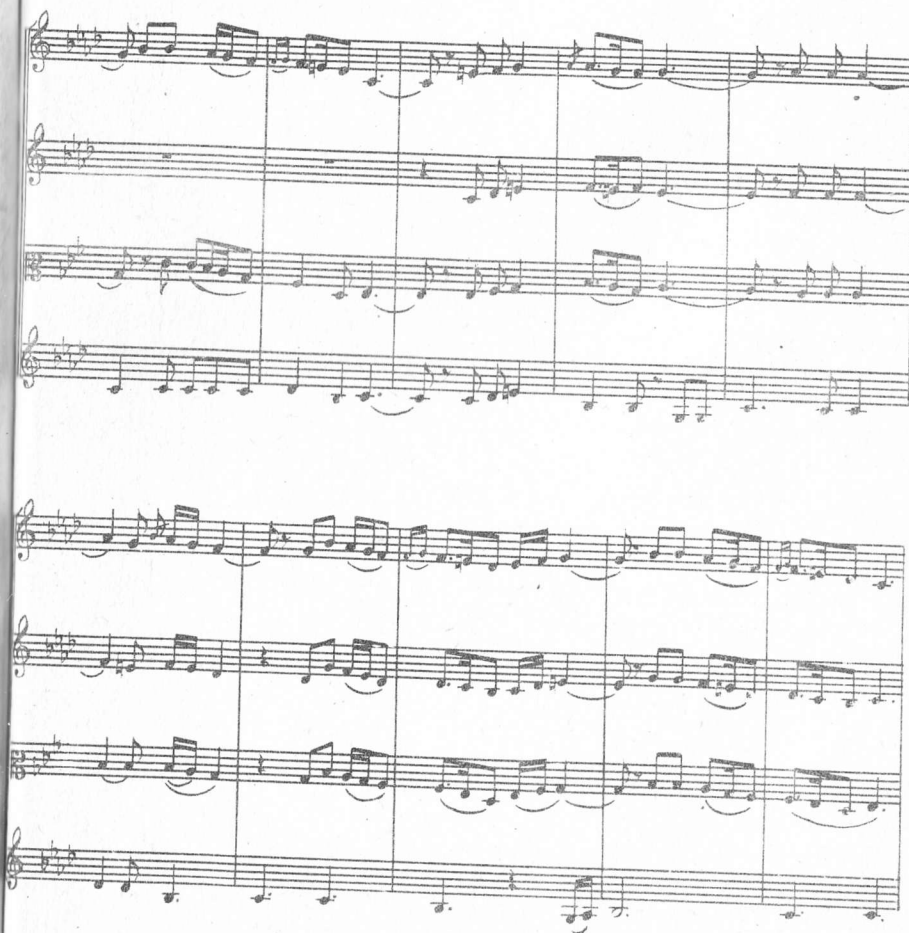
Республиканын әмәқдар артисти Јенәк Кочаров баламанда тәкмилләшдирмәнин вачиб шәртләриндән бири олан милли сәс-сәнмә хусу-сијјәтини нәзәрә аларағ 4 јени баламан нөвү јарат-мышдыр. Бу аләтләр өзүнүн гејри-ади зәнкин тембр кејфијјәти-нә көрә һазырда халғ чалғы аләтләри оркестринин тәркибини даһа да зәнкинләшдирмишдир. Ашағыдакы чәдвәлдә Ј. Кочаров әрәфиндән тәкмилләшдирилмиш баламан нөвләринин хроматик сәс дүзүмүнә нәзәр јетирәк.

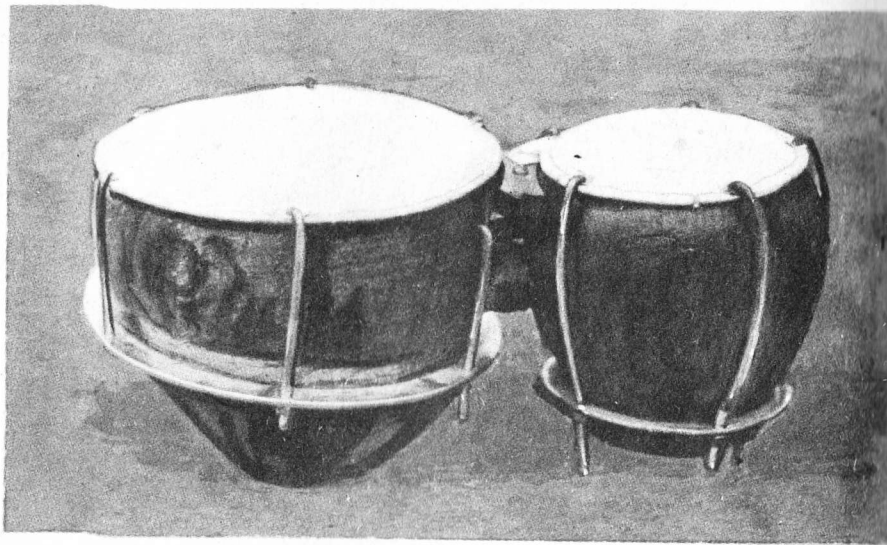

Инди исә Јенок Кочаровун тәкмилләшдирдији баламанларын тембр хусусијәтләрини ачмағ үчүн Ф. Әмировун хор үчүн ишләмиш олдуғу «Көзәлим сәнсән» халғ маһнысынын баламанлар үчүн көчүрмәсинин нот мисалыны нәзәрдән кечирәк. Гејд едәк ки, илк сынағ кими бу көчүрмәнин өзү дә Јенок Кочарова мәнхусадур.

Көрүндүјү кими, тәкмилләшмә нәтичәсиндә аләтин диапазо- нунун кенишләнмәсиндән әлавә баламанларын мұхтәлиф тембр сәсләниши әлдә едилмишдир. Нотун схемини нәзәрдән кечирдик- дә көрүрүк ки, әсас баламанлар солону — әсас мелодијаны соп- рано сәсләнишиндә апарыр. Мелодијанын тәкрар сәсләнишиндә алт баламанлар әсас баламанларла терсија интервалында гову- шур. Тенор баламанлар биринчи вә икинчи баламанларын рекист- риндә сәсләнсә дә, өз тембр сәсләниши е'тибарилә нисбәтән бәм сәсдә, јә'ни тенорда әввәлчә мұшајијәтчи рол апарыр, сонра исә «квинта интервалы» фәргиндә әсас мелодијаја говушур. Бас баламанлара кәлдикдә исә бас сәсинә хас олан ән ашағы бәм сәсләри ифа едәрәк әсас мелодијанын көкүнү сахлајыр. Бүтүн бунлар ону кәстәрир ки, бу аләтләрин бир-биринә мұнасибәти, тембр сәсләниши вә рекистрә көрә мөвгеји хорун сәсләри әса- сында гурулмушдур. Тәкмилләшдирилмиш баламанлар үчүн иш- ләнмиш бу көчүрмә илк сынағ кими олдуғча тәғдирәлајигдир вә халғ чалғы аләтләри оркестриндә баламанын бәдии ифадә имкан- ларыны артырмаға имкаң верир.

Баламанын тембри јумшағ вә аһәнқдардыр. Онларын үфүр- мәк дәрәчәсинин низамламагла вә нәфәсликләри бармагларла өртүб ачмагла сәсләрин хроматик дәјишмәсини әлдә етмәк олар.

Мүасир гоша нагара.

Мүасир дөврдә бу баламанлардан Азәрбајчан халг чалгы аләтләри оркестриндә вә ансамблларда соло аләти кими кениш истифадә олунур.

Азәрбајчан вә харичи өлкә бәстәкарларынын әсәрләринин көчүрмәси баламан дуетинин ифасында чох көзәл сәсләнир. Мәсәлән, Ф. Шубертин «Серенада», А. К. Күнин «Оријентал», П. Чайковскийн «Пајыз нәгмәси», Ү. Нәчибәјовун «Севкили чанан», «Сәнсиз», Ф. Әмировун «Көзәлим сәнсэн», С. Рүстәмвун «Сәрһәдчиләр маршы», «Сәниндир» вә с. әсәрләри көстәрмәк олар.

Баламанын ифачылары тез-тез додаг васитәсилә вибратордан истифадә едирләр ки, бу да аләтин сәсләнмәсинә хүсуси ифадәлик вә көзәллик верир.

Штрихләрдән ән чох легато вә деташие тәтбиг едилир ки, бу да нотун дил васитәсилә ајрыча сәсләнмәсинә әлверишли имкан јарадыр.

БАЛАМАНЫН ОРКЕСТРДӘ ЈЕРИ

Баламан үчүн нотлар оркестрдә каман ачарында јазылыр. О да түтәк кими транспозисијалы аләт олдуғундан нот јазылышын-дан јарым тон ашағы сәсләнир. Оркестрдә баламан һәм соло, һәм дә мүшајиәтчи аләт кими өзүнә лајигли јер тутур. Бир гәјда ола-раг оркестрдә баламанлар үчүн дөрд нөв партија јазылыр. Бәстә-карлар чох вахт 1-чи вә 2-чи баламанлара әсас мелодијаны, 3-чү вә 4-чү баламанлара исә һармоник фон сахламағы һәвалә едир-ләр. Баламанын виртуоз чалгы аләти олмасы јахшы мәлумдур. Буна көрә дә оркестрдә баламан үчүн партија јазан бәстәкарлар

онун бу мүһүм фәрди ифачылыг хүсусијјәтинә бөјүк диггәт је-тириләр. Ү. Нәчибәјов («Икинчи фантазија»), М. Магомајев («Азәрбајчан чөлләриндә»), Н. Ханмәммәдов («Симфониетта»), А. Бабајев («Севка рәгси»), Х. Чәфәров («Рәгс сүитасы») оркестр үчүн јаздыглары әсәрләрдә баламанын соло имканларындан ја-радычы шәкилдә вә мөһарәтлә истифадә етмишләр. Ү. Нәчибәјов һәлә 1931-чи илдә илк дөфә баламандан мүвәффәгијјәтлә исти-фадә етмишдир.

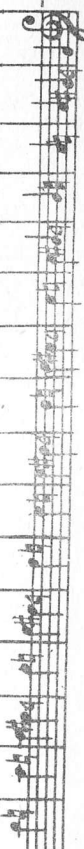
Аләтин диапазон е'тибарилә мөһдуд олмасы баламан үчүн әсәр јазан бәстәкардан бөјүк сәриштә тәләб едир. Бәстәкар бала-ман партијасы үчүн нот јазаркән ифачынын имканларыны нәзә-рә алмалыдыр. Баламанда легато, стаккато, глиссандо вә трел штрихләри нәфәс вә додаг васитәсилә һасил олундуғундан ифа-чыдан бөјүк мөһарәт вә кәркин әмәк тәләб едир.

Гәдүм гоша нагара.

Мүасир ифачылыг тәчрүбәсиндә баламанда ики аппликату-радан истифадә олунур. Биринчи аппликатурада әсасән «си бе-мол» вә кичик октавада «сол» сәсләри олмајан тоналлыгларда јазылмыш әсәрләр ифа олунур (чәдвәл № 1). Икинчи аппликату-радан истифадә олундуғда исә белә чатышмазлыглар һеч бир чәтинлик төрәтмир. (чәдвәл № 2). Бәстәкар Хәлил Чәфәров өзүнүн «Рәгс сүитасы»нда баламана соло ифа аләти кими кениш јер вермишдир.

Сол ал		Правая рука	
Левая рука	Сол ал	Правая рука	Сол ал
Бармагалар Пальцы	I	Шөңдәт бармагы указательный	IV
Баш бармаг большой палец	II	Орта бармаг средний	V
Орта бармаг средний	III	Адсыз бармаг безымянный	VI
Адсыз бармаг безымянный	IV	Чечәл бармаг мизинец	VII

Сол ал		Правая рука	
Левая рука	Сол ал	Правая рука	Сол ал
Бармагалар Пальцы	I	Шөңдәт бармагы указательный	V
Баш бармаг большой палец	II	Орта бармаг средний	VI
Орта бармаг средний	III	Адсыз бармаг безымянный	VII
Адсыз бармаг безымянный	IV	Чечәл бармаг мизинец	VIII

Түтөк

Бал

Нағара
Дэф

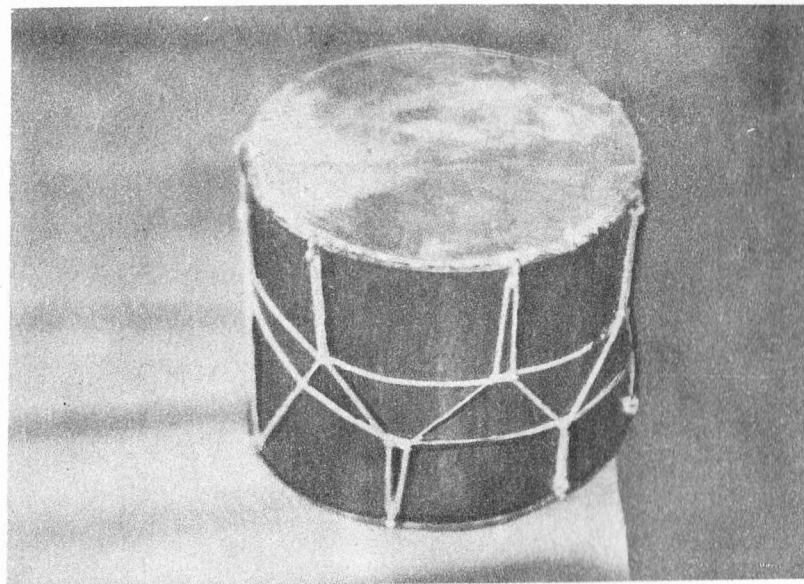
Кам

Тар

Ф-но

Нот мисалындан көрүндүжү кими, бәстәкар бу парчада баламандан соло аләти кими тәсадүфән истифадә етмәмишдир. Бу еһтијач мелодијанын тембри, мулајимлији вә рекистри илә әләгәдар ортаја чыхмышдыр. Мусиги лөвһәсинин кичик һәчмли олмасына бахмајараг бәстәкар бурада баламанын бүтүн ифачылыг имканларындан бачарыгла истифадә етмишдир. Узун өлчүлү нот вәзһләри, триоллар, трелләр, нәфәсдәрмә вә с. бу кими чәтин штрихләр биринчи баламанлара һәвалә олунмуш, икинчи баламанлар исә биринчи баламанлара үмуми фон тутмагла јанашы, өз нөвбәсиндә мүстәгил шәкилдә сәсалты полифоник үслуба охшар һәзин бир мусиги хәтти ифа едир. Баламанларын апардығы әсас мусиги өзәјини (јәһни солону) биринчи тарын вә каманчаларын, еләчә дә фортепианонун пунктир ритмләрлә мүшајиәт етмәси әсәрин рәван сәсләнмәсинә јардым көстәрир. Бир гәјдә олараг соло баламана көк верән баламанлар башга функција дашыдыгларындан икинчи групп аләтләр бу мүшајиәтчи ритм әсаында соло баламана көк верир.

Нарага.

ЗУРНА

Азәрбајчан халгынын гәдим мусиги аләтләриндән бири дә зурнадыр. Адына «Дәдә Горгуд» вә «Короглу» дастанларында, бир сыра орта әср мүәллифләринин әсәрләриндә раст кәлдијимиз бу мусиги аләти һәрби јүрүшләрдә, тојларда, мүхтәлиф халг ојунларында вә әјләнчәләрдә, зорханаларда, чыдыр мејданла-

рында сәсләндириләрди. Мүасир дөврдә исә зурна ел шәнлик-ләрини, мәһсул бајрамларыны, нүмајиш вә жүрүшләри рәвнәгләндирир, онун шаграг сәси өзфәалијјәт бахыш вә концертләриндә ешидилир. Зурна бөјүк-кичиклијиндән асылы олараг асәфи, гара, әрәби, гара шәбаһи вә чүрә кими нөвләрә ајрылыр. Зурнадан әсасән ансамбл аләти кими истифадә олунур. Бурада биринчи зурначы (уста) мелодијаны ифа едир икинчи исә (дәмкеш) дәјишмәјән вә арасы кәсилмәјән сәслә устаны мүшајиәт едир, она «зү» тутур. Зурначылар ансамблына, әсасән, кичик ағачларла чалынан нағара, бә'зи һалларда исә дәф вә гоша нағара да дахил едилир.

Нотлу халг чалғы аләтләри оркестри јарандыгдан сонра зурна да онун тәркибинә дахил едилмишдир. Гәһрәманлыг мелодијаларынын, маһны вә рәгсләринин ифасы заманы халг чалғы аләтләри оркестрләриндә бир гајда олараг зурнадан соло аләти кими истифадә олунур. Ү. һачыбәјов «Короғлу» операсында, С. һачыбәјов «Күлшән» балетиндә вә с. бу аләтдән мөһәрәтлә истифадә етмишләр.

Бир мусиги аләти кими зурнанын техники чәһәтдән үстүнлүјү ондан ибарәтдир ки, о, мелодијадан-мелодија кечәркән кениш интервалларла сычрајыш етмәк имканларына маликдир.

Зурна, адәтән, әрик ағачындан һазырланыр. Конус шәкилли көвдәсинин узунлуғу орта һесабла 360 мм-дәкдир. Зурнанын үст тәрәфиндә 7 дәлик (нәфәс пәрдәси), арха тәрәфиндә исә 1 дәлик ачылыр. Үз тәрәфдә — ғыфабәнзәр һиссәдә бир кичик дәлик дә ачылыр ки, бундан да зурнаны көкләмәк үчүн истифадә олунур. Зурнанын мүштүјү јонулмуш ики назик гарғы парчасындан дүзәдрилир. Онун дилчәјинин узунлуғу тәхминән 22 мм-дир.

Зурнанын сәс дүзүмү диатоникдир:

Диапазону исә кичик октаванын «си» сәсиндән III октаванын «до» сәсинәдәкдир. Лакин тәчрүбәли вә маһир зурначылар додағлары сыхмаг јолу илә III октаванын диқәр сәсләрини дә әлдә едирләр:

Зурнанын сәси күчлү вә зилдир. Ифачыдан чох кәркин үфүр-мә вә мөһкәм нәфәс тәләб едир. Зурнада нјуанслардан «пиано»ну ифа етмәк гејри-мүмкүндүр. Бу, онунла изаһ едилир ки, сәсин мәнбәјини тәшкил едән дилчәк ифачынын ағзында олур вә бунла әлагәдар олараг, ифачы додағлары васитәсилә она аз тәсир едә билир. Зурнада әсасән форте вә фортиссимо (ән күчлү форте) нјуанслары көзәл сәсләнир.

Зурна Азәрбајҹайдан башга Дағыстан вә Ермәнистанда да кениш шөһрәт газанмыш, гисмән дә Күрчүстанда јайылмышдыр.

ЗУРНАНЫН ОРКЕСТРДӘ ЈЕРИ

Зурна транспозисијалы чалғы аләти олуб оркестрдә нот јазылышындан бир октава јухары сәсләнир. Гејд етмәк лазымдыр ки, илк әввәлләр оркестр дахилиндә зурнанын ифачылыг имканлары лазымынча гижмәтләндирилмир, соло партијалары јазыларкән о тамамилә унудулурду. Лакин зурнаја бу өкеј мүнәсибәт узун сүрмәди. Башда Ү. һачыбәјов олмагла бәстәкарларымыз оркестр дахилиндә онун бәдии имканларыны кенишләндирдиләр. Аләт үчүн јазылмыш илк соло партијалары мүвәффегијјәтлә сынагдан чыхды.

Тәчрүбә көстәрир ки, зурнаја нә гәдәр мүәјјән өлчү дахилиндә вә еһтијатла јанашыларса, онун оркестрдә соло ифасы о гәдәр парлаг, күчлү вә рәнкарәнк сәсләнәр.

Бир гајда олараг, зурнаја онун ифачылыг характеринә ујғун мусиги фразалары (дөјүш, гәһрәманлыг сәһнәләри, рәгслә бағлы мусиги лөвһәләри вә с.) тапшырылыр. Оркестрдә сырф мелодик партијаларын соло ифасы чох надир һалларда зурнаја һәвалә олунур. Чүнки аләтин сәс күтләси инчә штрихләрә гадир дејилдир. Ифачы сон дәрәчә сәриштәли олдугда исә бә'зи һалларда белә партијалары да зурнаја һәвалә едирләр. Һәзин вә инчә сәсләри әлдә етмәк үчүн ифачынын додағлары вә дили вибратор ролуну ојнајыр вә зурнанын тембринин дүзкүн сәсләнишинә көмәк едир.

Оркестр үчүн әсәрләр јазан бәстәкарларымыз бир сыра јаддагалан марағлы зурна партијалары јаратмышлар. Бунларын ичәрисиндә Ү. һачыбәјовун «Чәнки» әсәри мүһүм јер тутур.

FL

Ob

Зурна

Балам.

Нағара

Шағшағ

I
Кам.

II

Ганун

I
Тар

II

III

Халгымызын јаделли ишғалчылара гаршы мугавимет дөјүш-ләрини, пәһләванларын күләш сәһнәләрини, чыдыр жарышларыны, халг шәнликләрини чәнкисиз тәсәввүр етмәк мүмкүн де-жилдир.

Азәрбајчан халг чалғы аләтләри арасында мүһүм јер тутан зурна исә һәмишә чәнки мелодијасынын әсас апарычысы олмуш-дур. Буна көрә дә бәстәкар, ән'әнәјә садиг галараг бу әсәрдә дә әсас сөзү зурнаја вермиш вә олдуғча көзәл, динләјичини риг-гәтә кәтирән марағлы бир мусиги парчасы јаратмаға наил ол-мушдур. Бу партитурада диқәр аләтләрин зурна илә мүнәсибәти вә әлағәси дә бәстәкар тәрәфиндән чох орижинал шәкилдә иш-ләнмишдир. Бурада зурна илә туташ олан биринчи баламанлар мелодијанын әсас көкүнү сахлајыр, мүәјјән мусиги фразасындан сонра исә икинчи баламанлар она контрапункт хәтти инкишаф етдирирләр. Тарлар, каманчалар вә ганун үмуми фонү сахламағ-ла һармоник фигурасијалы мүшајиәтчи ролуну ојнајырлар. Бу-рада зәрб аләтләриндән олан нағара вә шаг-шаг исә үмуми ритмик фонү сахламағла чәнкијә хас олан мүбаризлији ол-дуғча габарыг бир шәкилдә динләјичијә чатдырыр.

С. Рүстәмөвун «Гәһрәманы», Адил Кәрајын «Чәнки», С. Әләс-кәровун «Чәнки» вә с. әсәрләриндә зурнадан соло аләти кими бачарыгла истифадә олунмушдур.

ЗӘРБ АЛӘТЛӘРИ ВӘ ОНАРЫН ОРКЕСТРДӘ ЈЕРИ

Тарихән бүтүн мусиги аләтләриндән әввәл мејдана кәлән зәрб аләтләринин мелодик јохсуллуғу онларын мусиги сәнәтиндә өзү-нә лајигли јер тутмасына мане ола билмәмишдир.

Һәр шејдән әввәл, ону гејд етмәк ләзимдыр ки, зәрб аләтләри мусиги сәнәтинин, мусиги аләтләринин јаранмасында мүһүм рол ојнамышдыр. Зәрб аләтләринин мејдана кәлмәси инсанын чәмиј-јәтдә илк шүүрлу аддымлары илә, онун коллектив әмәк тәшәб-бүсләри илә сых бағлы олмушдур. Практик тәчрүбә сәјәсиндә ибтидаи инсанлар узун ахтарышлардан сонра примитив әмәк аләтләри илә јанашы, илк мусиги аләтләрини ихтира етмәјә баш-ладылар. Бир чох сынағлардан сонра нағара вә тәбил кими нисбә-тән мүкәммәл мусиги аләтләри мејдана кәлди. Зәрб аләтләринин сәси гејри-иради олараг әмәк вә мәрәсим тәдбирләриндә һәрәкәт-дә олан, јахуд рәгс едән адамын бәдәнини вәчдә кәтирир, онун һәрәкәтләринә динамиклик верир, тәбиәтлә мүбаризәдә гүввә вә сәјләрини сәфәрбәр етмәкдә инсана бөјүк көмәк кәстәрирди.

Сонрадан зәрб аләтләри һәрби јүрүшләрин мүшајиәтчисинә чеврилди. Гәдим сивилизасија мәркәзләри олан Мисир, Фәләс-тин, Јунаныстан вә Ромада зәрб аләтләриндән рәгсләри вә ојун һаваларыны мүшајиәт етмәк мәгсәдилә истифадә едирдиләр.

Гобустанда «Гавалчалан» дашын тапылмасы кәстәрир ки, Азәрбајчанда да зәрб аләтләринин јаранмасы чох гәдим дөврләрә кедиб чыхыр. Орта әсрләрдә Азәрбајчанда бир чох зәрб аләти мөвчуд олмушдур. Бунлардан гавал, дәф, нағара, гоша нағара,

дүмбәк, тәбил әсрләрин сынағындан чыхараг бизим күнләримиздәк муһафизә олунамушдур.

Өз тәснифатына көрә зәрб аләтләри ики група: мүәјјән сәс тембринә малик зәрб аләтләринә вә гејри-мүәјјән сәс тембринә малик зәрб аләтләринә ајрылырлар. Биринчиләр ганунаујғун олараг мусиги парчасынын гармоник вә мелодик әсасына дахилдирләр (мәсәлән, дәф, гавал); икинчи группа дахил олан зәрб аләтләри исә (нағара, гоша нағара, дүмбәк, тәбил) ритмик вә бәзәјичи рол ојнајырлар. Һазырда Азәрбајҗан зәрб аләтләриндән нағара, дәф, гавал халг чалғы аләтләри оркестриндә өзүнә мөһкәм јер тутмушдур. Гоша нағара вә дүмбәк исә ашыг ансамблларында кениш истифадә едилир. Тәбилә бир сыра рајонларда (Шәки, Нахчыван вә с.) ел шәнликләриндә тәсадүф олунаур. Гоша нағарадан, бә'зи һалларда дәфлә биркә оркестрдә истифадә олунаур.

Зәрб аләтләри оркестрдә ики мәгсәдә хидмәт едир:

1. Һәрәкәтин дәгиглији вә сүр'әти үчүн лазыми ритм јаратмаға;

2. Мусиги парчасына бәзәк вермәјә.

Зәрб аләтләриндән чох еһтијатла, зөвглә, јарадычы шәкилдә вә мүәјјән өлчү дахилиндә истифадә олунамалыдыр. Буна көрә ифачы чалышмалыдыр ки, зәрб аләтләри динләјичини јормасын. Бәстәкарларымыз оркестр үчүн әсәрләр јазаркән зәрб аләтләринә чох дигтәлә јанашыр, оркестрин сәсләнмәсини һеч вахт тәкчә онларын өһдәсинә бурахмырлар. Зәрб аләтләринин солосу әксәр һалларда јалныз ханәнин аз бир һиссәси илә мәһдудлашдырылыр. Оркестр партитурасында зәрб аләтләринә бир гәјда олараг мизраблы аләтләрлә каманлы аләтләр әрасында јер ајрылыр.

ГОША НАҒАРА

Азәрбајҗан милли зәрб аләтләри ичәрисиндә гавал, дәф, нағара, һабелә гоша нағара хүсуси јер тутур. Гоша нағара үзүнә дәри чәкилмиш, бир-биринә бирләшдирилән мүхтәлиф өлчүлү ики зәрб аләтиндән ибарәтдир. Нисбәтән тәмиз вә күчлү сәс әлдә етмәк үчүн нағаранын дәриси исиндирилир вә тарым чәкилир. Гоша нағара јонулмуш ики ағач чубугла чалыныр.

Республикамызын ајры-ајры шәһәр вә кәндләриндә, тојларда вә ел шәнликләриндә мүхтәлиф өлчүлү гоша нағарадан истифадә едилир. Диаметри 110-140 мм вә јахуд 240-280 мм өлчүјәдәк олан гоша нағаралар даһа кениш јайылмышдыр. Әввәлләр бу аләтдән әсасән гадын тојларында ритмик рәгс ифасы заманы истифадә олунарымыш. Сон вахтларадәк дәф, гоша нағара вә гармонда ифа едән гадындардан ибарәт хүсуси ансамбллар республикамызда кениш јайылмышды. Белә ансамбллара инди дә бә'зи рајонларда раст кәлмәк олар.

Мүасир халг чалғы аләтләри ансамблларында вә оркестрләрин тәркибиндә әсасән кичик һәчмили гоша нағарадан истифадә олунаур.

Әввәлләр гоша нағаранын икигәт көвдәси бир гәјда олараг

тунҗдан дүзәлдилир. Мүлајим сәс алмаг үчүн онун көвдәләрини кәндирлә бир-биринә мөһкәм сыхардылар. Кичик көвдәли нағара ади чубугла, бөјүк көвдәли нағара исә шах-шахла чалынады. Сон заманлар тунҗ гоша нағара илә јанашы, көвдәси ағачдан вә килдән һазырланмыш гоша нағаралар да мејдана кәлмишдир. Әввәлләр гоша нағаранын көвдәсинә кечи дәриси чәкиләрдди. Зәнк сәси әлдә етмәк үчүн һәр ики нағаранын арасына зәнк вә јахуд үчкүнч полад гојуларды. Бә'зән ифачы гоша нағараны бојнундан асыр.

Мүасир гоша нағара бир-биринә битишик ики дәриүзлү кичик «газанча»дан ибарәтдир. Үзүнә кечи дәриси чәкилир, көвдәси исә гоз вә јахуд тут ағачындан һазырланыр. Чанагларын гејри-симметрик һәчми, һәр биринин мүхтәлиф көкдә сәсләнмәсинә имкан верир.

НАҒАРА

Нағара Азәрбајҗанда кениш јайылмыш зәрб аләтидир. Нағара мүхтәлиф симли вә нәфәсли ансамблларын јаранмасы илә әлағәдар олараг, хүсусилә XIX әсрин ахырларында Азәрбајҗанда даһа кениш јайылмаға башламышдыр.

Нағаранын бөјүк нағара, бала нағара вә чүрә нағара (орта өлчүлү нағара) кими бир нечә нөвү вар. Өлчүсүндән асылы олмәјараг бүтүн нағаралар һәр ики тәрәфдән дәри чәкилмиш енли, кениш даирәви тахтадан ибарәтдир. Үзүнүн дәриси гәјма илә тарым чәкилир. Нағарада истәнилән сәси әлдә етмәк үчүн әллә вә ја башы гармаглы топпуз чубугла, јахуд да шах-шахла нағараја зәрбә ендирилир. Бөјүк нағара шах-шахла, орта вә кичик нағаралар исә ағачла вә јахуд ики әллә чалыныр. Азәрбајҗанда сәнәткарларын фәрди сурәтдә һазырладыглары нағаралар кениш јайылмышдыр. Һәмин нағараларын диаметри 450—500 мм олура. Чалғы заманы өлчүлү нағара кос да адланыр. Кос, јә'ни бөјүк нағара әсасән зурначылар ансамблында истифадә едилир. Ики зурна вә косдан ибарәт ансамбллар ачыг һавада олан рәгсләрдә, јүрүшләрдә вә нүмајишләрдә тез-тез истифадә олунаур.

Бала нағара вә јахуд чүрә нағаранын диаметри 350—400 мм-дир. Кичик нағаралар ағачла һәр ики дәри үзә зәиф зәрбә вурмагла чалыныр. Баламан олан ансамблларда исә о, әллә астадан чалыныр.

Дикәр зәрб аләтләри кими, нағарадан да оркестр вә ансамбл тәркибиндә башлыча олараг бәзәјичи мүшајиәтчи аләт кими истифадә едирләр. Ифа тәрзинин сәрбәстлији чалғы техникасынын тәкмилләшмәси саһәсиндә нағара чаланын гаршысында кениш имканлар ачыр. Буна исә нағарачалан башлыча олараг әсәрин ритмини вариасијалашдырмаг јолу илә наил олура.

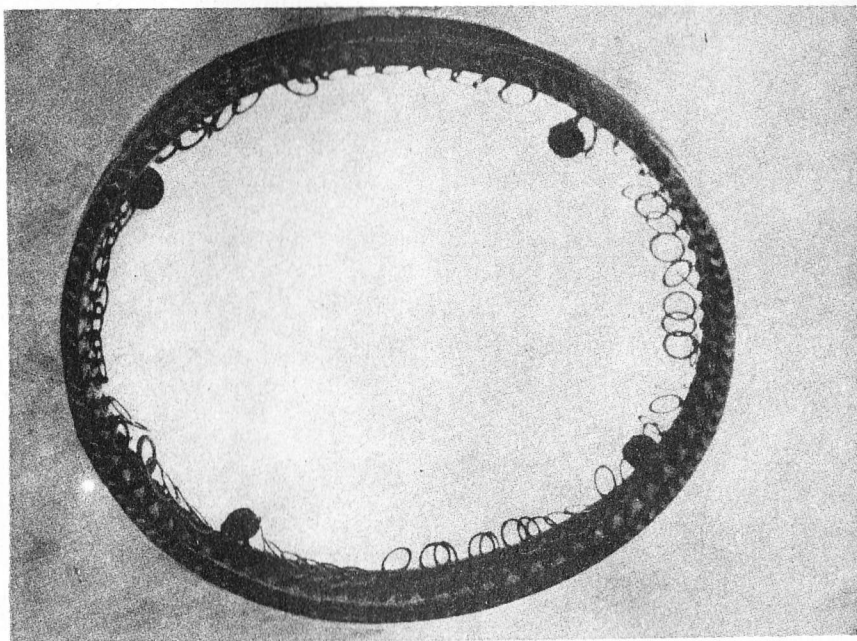
ДӘФ

Дәф Азәрбајҗанын гәдим зәрб аләтләриндәндир. Бу мусиги аләтиндән һәлә XII—XIII әсрләрдә шәнлик мәчлисләриндә истифадә олунаугу бәдии әдәбијјатдан бизә мә'лумдур.

Дәф һәлә гәдим дөврләрдә чәнк вә нејлә бирликдә чалынар-мыш.

Тәбриз миниатүр мәктәби рәссамларынын мусиги мәчлисләрини тәсвир едән әсәрләриндә дә дәф аләтинә раст кәлирик.

Сазәндәләр ансамблында дәф мүшајиәтчи рол ојнајыр. Хәндә чох вахт охумагла јанашы, ејни заманда дәфин дә ифачысы олур. Дәф, хүсусилә ритмик муғамларын ифасында тәсниф заманы нисбәтән сәрбәст рола малик олур, јә'ни соло аләти кими чыхыш едир. Бу тәснифләр ајры-ајры эпизод кими муғамын һиссәләри арасында ифа олунараг сабит ритминә көрә фәргләнир.

Дәф.

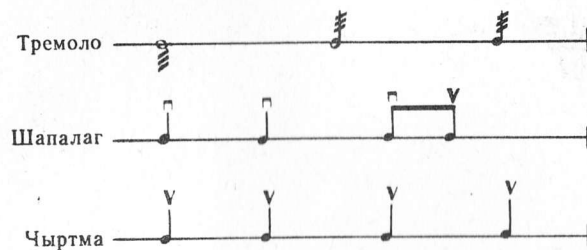
Дәф, бир үзү ачыг, о бири үзүнә дәри чәкилмиш даирәви ағач көвдәдән ибарәтдир. Онун гурулушу, заһири бәзәји вә чалғы тәрзинә даир мә'луматлара классик шаирләримиздән Хәгани, Низами вә Фүзулинин әсәрләриндә тәсадүф олунур.

Дәфин көвдәсинин дахилиндә чинкилдәјән метал даирәчикләр вардыр. Үз һиссәси исә чох вахт сәдәф вә ја сүмүкләрлә бәзәдиләр. Дәфин диаметри 300—450 мм, көвдәсинин ени исә 50—80 мм-дир. Бармагы дәријә јүнкүлчә вурмагла вә ја силкәләмәклә дәфдә сәс алыныр.

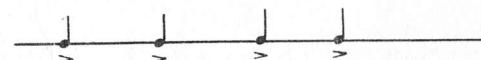
Дәфдә ифа олунан ритмик фигурасијалар өз мүхтәлифлији вә рәйкарәнклији илә фәргләнәрәк, чох вахт импровизасија характери дашыјыр.

ЗӘРБ АЛӘТЛӘРИНИН ОРКЕСТРДӘ ЈЕРИ

Зәрб аләтләриндән Азәрбајҗан халг чалғы аләтләри оркестри вә ансамблларында кениш истифадә едилир. Онларын сәс јүксәклији олмадыгы үчүн ритмик ишарәләр үчүнчү хәтлә дөрдүнчү хәттин ортасында јазылыр. Нағара илә дәф ејни партијаны чалмалы оларса нотларын гујруғу ашағы јазылыр. Дәф вә гоша нағарада нот хәтләри јухары јазылдыгы һалда, нағарада исә онларын әксинә, јә'ни ашағы узадылыр. Азәрбајҗан зәрб аләтләриндә әсасән үч штрихдән истифадә едилир. I-тремоло; II—шапалаг; III—чыртма.

Нағаранын көвдә тәрәфиндә чалмаг үчүн ашағыдакы әләвә штрихдән дә истифадә олунур.

Тембр хүсусијјәтләринә көрә Азәрбајҗан зәрб аләтләри арасында әсаслы бир фәрг јохдур. Лакин бәстәкарларымыз зәрб аләтләрини оркестрә соло аләти кими дахил едәркән бир гәјдә олараг онларын динамик вә ритмик хүсусијјәтләринә хүсуси диггәт јетирир вә әсәрин партитурасында бүтүн бунлары нәзәрә алырлар. Буна көрә дә бир гәјдә олараг нағара үчүн нот партијасыны икинчи, дәф вә гоша нағара үчүн исә үчүнчү хәттин үстүндә јазырлар. Мәсәлән, Ф. Әмиров вә А. Бабајевин «Азәрбајҗан халг чалғы аләтләри оркестри үчүн јаздыглары «Концерт»ин үчүнчү һиссәсиндә, Н. Ханмәммәдовун «Колхоз сүйтасы»нын бешинчи һиссәсиндә, С. Әләскәровун «Скертсо»сунда зәрб аләтләриндән мәһарәтлә истифадә олунмушдур. Зәрб аләтләринин оркестрдә ојнадыгы рола нүмунә олараг ашағыда Ф. Әмиров вә А. Бабајевин «Фортепиано илә Азәрбајҗан халг чалғы аләтләри оркестри үчүн «Концерт»ин 3-чү һиссәсини нәзәрдән кечи-рәк:

Түтэк

Каманча

 $\Phi\text{-HO}$

Tap

A handwritten musical score for the song 'The Rose Tree'. The score is written on five staves. The first staff is a treble clef with a key signature of one flat (B-flat) and a common time signature (C). It begins with a piano (p) dynamic marking. The second staff is also a treble clef with a key signature of one flat and a common time signature, starting with a forte (f) dynamic marking. The third staff is a bass clef with a key signature of one flat and a common time signature. The fourth and fifth staves are empty, with a key signature of one flat and a common time signature. The music is written in a simple, handwritten style with notes, rests, and dynamic markings. The score is divided into measures by vertical bar lines. The first staff has a repeat sign at the end of the first measure. The second staff has a repeat sign at the end of the first measure. The third staff has a repeat sign at the end of the first measure. The fourth and fifth staves have repeat signs at the end of the first measure. The score is written on a piece of paper with a vertical crease down the middle. The handwriting is in dark ink. The paper is slightly aged and has some faint smudges. The score is for a single melodic line, likely for a voice or a single instrument. The key signature of one flat suggests a key of F major or D minor. The common time signature indicates a 4/4 or 3/4 time signature. The piano and forte markings indicate the volume of the music. The repeat signs indicate where the music should be played again. The score is a simple and clear representation of the song 'The Rose Tree'.

К-ча

Measures 1-3 of the K-cha part. The notation is in 2/4 time with a key signature of one flat. The first staff has a treble clef and a key signature change to one sharp. The second staff has a treble clef and a key signature change to one sharp. The third staff has a treble clef and a key signature change to one sharp. The fourth staff has a treble clef and a key signature change to one sharp. The fifth staff has a treble clef and a key signature change to one sharp. The sixth staff has a treble clef and a key signature change to one sharp.

Measures 1-3 of the Daph part. The notation is in 2/4 time with a key signature of one flat. The first staff has a treble clef and a key signature change to one sharp. The second staff has a treble clef and a key signature change to one sharp. The third staff has a treble clef and a key signature change to one sharp. The fourth staff has a treble clef and a key signature change to one sharp. The fifth staff has a treble clef and a key signature change to one sharp. The sixth staff has a treble clef and a key signature change to one sharp.

Tap

f

a2

f *div.* *pizz.*

f *div.* *pizz.*

a2

f

Soli

Measures 1-3 of the Tap part. The notation is in 2/4 time with a key signature of one flat. The first staff has a treble clef and a key signature change to one sharp. The second staff has a treble clef and a key signature change to one sharp. The third staff has a treble clef and a key signature change to one sharp. The fourth staff has a treble clef and a key signature change to one sharp. The fifth staff has a treble clef and a key signature change to one sharp. The sixth staff has a treble clef and a key signature change to one sharp.

Measures 4-6 of the Tap part. The notation is in 2/4 time with a key signature of one flat. The first staff has a treble clef and a key signature change to one sharp. The second staff has a treble clef and a key signature change to one sharp. The third staff has a treble clef and a key signature change to one sharp. The fourth staff has a treble clef and a key signature change to one sharp. The fifth staff has a treble clef and a key signature change to one sharp. The sixth staff has a treble clef and a key signature change to one sharp.

Musical score for piano and strings, measures 1-4. The piano part is in treble clef with a key signature of one sharp (F#). The strings are in bass clef. The piano part features a melodic line with eighth and sixteenth notes, while the strings provide a rhythmic accompaniment with eighth notes.

Musical score for piano and strings, measures 5-12. The piano part continues its melodic line. The strings have a section of rests in measures 5-8, followed by a melodic entry in measure 9. The word "Solo" is written above the piano part in measure 10, and "Soli" is written below the piano part in measure 11.

Musical score for piano and strings, measures 13-16. The piano part continues its melodic line. The strings have a section of rests in measures 13-14, followed by a melodic entry in measure 15. The word "Solo" is written above the piano part in measure 15, and "Soli" is written below the piano part in measure 16.

Musical score for piano and strings, measures 17-24. The piano part continues its melodic line. The strings have a section of rests in measures 17-20, followed by a melodic entry in measure 21. The word "Solo" is written above the piano part in measure 21, and "Soli" is written below the piano part in measure 22.

Musical score for piano and strings, measures 25-28. The piano part continues its melodic line. The strings have a section of rests in measures 25-26, followed by a melodic entry in measure 27. The word "Solo" is written above the piano part in measure 27, and "Soli" is written below the piano part in measure 28.

This page of the musical manuscript contains several systems of staves. The top two systems consist of empty staves. The third system includes a vocal line with notes and rests, marked with a forte *f* dynamic and a *div.* (divisi) instruction. Below this is a piano accompaniment with a melodic line and a bass line. The bottom system features a piano accompaniment with a melodic line marked with a *d* (diminuendo) marking and a bass line. The page concludes with a double bar line.

This page of the musical manuscript continues the composition. It features multiple systems of staves. The top system includes a vocal line with notes and rests, marked with a fortissimo *ffs* dynamic. Below this is a piano accompaniment with a melodic line and a bass line. The second system includes a vocal line with notes and rests, marked with a forte *f* dynamic. Below this is a piano accompaniment with a melodic line and a bass line. The third system includes a vocal line with notes and rests, marked with a forte *f* dynamic. Below this is a piano accompaniment with a melodic line and a bass line. The fourth system includes a vocal line with notes and rests, marked with a forte *f* dynamic. Below this is a piano accompaniment with a melodic line and a bass line. The fifth system includes a vocal line with notes and rests, marked with a forte *f* dynamic. Below this is a piano accompaniment with a melodic line and a bass line. The sixth system includes a vocal line with notes and rests, marked with a forte *f* dynamic. Below this is a piano accompaniment with a melodic line and a bass line. The seventh system includes a vocal line with notes and rests, marked with a forte *f* dynamic. Below this is a piano accompaniment with a melodic line and a bass line. The eighth system includes a vocal line with notes and rests, marked with a forte *f* dynamic. Below this is a piano accompaniment with a melodic line and a bass line. The page concludes with a double bar line.

Нот мисалындан көрүндүү кими, хиссə бүтүн алəтлəрин бир-кə сəслəндирдиклəри аккордларла нағара вə дəфин ритм солосу илə башлајыр. Елə ритмик шəклин илк башлангычындан хиссəнин үмүми характери, сəслəниши өзүнү габагчадан бүрүзə верир. Хиссə эввəлдəн ахыра кими лəзкиһəнки ритминдə сəслəнир. Хиссəдə башга алəтлəрин апардығы мусиги мотивлəринин, ифадə вəситəлəринин, фактураларын мұхтəлиф үслубда кетмəсинə бахмајараг зəрб алəтлəриндə кедəн ритмик фигур өз шəклини сахламагда давам едир. Партијанын ахырында, əсəрин биринчи хиссəсиндəн олан мусиги парчасынын јенидəн сəслəнмəси хиссəлəр арасындакы вəһдəти тамамламаг мəгсəди дашыјыр: Тамамилə башга сəслəнишə, башга ифадə үсулуна, һəтта башга өлчүјə малик олан бу мəгамда белə, нағара вə дəфин лəзкиһəнки ритминдə чалынмасы онун бəдии дəјəрини артырыр. Бу мусиги материалынын ардынча нағара вə дəф солоја кечир, оркестрə дахил олан дикəр алəтлəр исə һəр ханəнин икинчи аксентиндə жарышырмыш кими онлара гошулурлар. Хиссəнин финалында нағара илə дəф вəһид һалда соло чалырлар. Солода кичик ритм дəјишликлији нəзэрə чарпыр. Бу да һəмин алəтлəрин һансы техники имканлара малик олмасыны кəстəрир. Галан алəтлəр онлара гошулдуғу мəгамда зəрб алəтлəри јенидəн эввəлки ритминə гајыдыр. Нағара илə дəфин солосундакы јухарыда гејд етдијимиз ики ханəни нəзэрə алмасаг, бүтүн хиссəнин фасилəсиз олараг ејни ритми јекнəсəг сахламасы јалныз зəрб алəтлəринин гүввəsi илə баша кəлир.

АЗƏРБАЈЧАН ХАЛГ ЧАЛҒЫ АЛƏТЛƏРИ ВƏ СИМФОНИК ОРКЕСТР

Халг чалғы алəтлəри вə профессионал мусиги алəтлəри аңлајышларынын нисби олдуғу барəдə јухарыда сəһбəт ачмышдыг. Азəрбајчан халг чалғы алəтлəринин мұвəффəгилјəтлə нот системинə кечирилмəsi вə бу саһədə əлдə олунан наилијəтлəр, ајры-ајры мусиги алəтлəринин профессионал Авропа мусигиси илə дил тапмасы вə нəһајəт, бир сыра мусиги алəтлəримизин симфоник оркестрдə мұвəффəгилјəтли чыхышлары буну бир даһа тəс-диг едир.

Јери кəлмишкəн, гејд едəк ки, Азəрбајчан халг чалғы алəтлəриндəн симфоник оркестрдə истифадə олунмасы саһəсиндəки илк сəјлəр дə даһи бəстəкарымыз Ү. һачыбəјова мəхсусдур.

Халг чалғы алəтлəримизин симфоник оркестрə кəлиши Азəрбајчан мусигисинин, башлыча олараг профессионал милли опера сənəтимизин инкишафы илə сых бағлы олмушдур.

Муғамы тарсыз, ашыг мусигисини сазсыз тəсəввүр етмəк мұмкүн олмадығы кими, профессионал опера сənəтини дə симфоник оркестрсиз тəсəввүр етмəк мұмкүн дејилдир. Бунунла белə, Азəрбајчан бəстəкарларынын симфоник оркестр үчүн јаздығлары əсəрлəрин сəслəндирилмəsi заманы мусигинин идеја-емосионал мəзмуну илə əлагəдар бир чох һалларда Азəрбајчан халг

Нот мисалындан көрүндүү кими, тарын апардыгы мусиги материалы эввэлчө бүтүн аләтләрдә унисон шәкилдә ифа олу нур. Мелодија инкишаф етдикчә мусиги материалы ајры-ајры мусиги аләтләри арасында пајлашдырылыр. Мусигинин инкишафы кедишиндә халгын гәһрәман образыны даһа парлаг шәкилдә ифадә етмәк мәгсәдилә бәстәкар тара мүрачиәт едир вә она соло партијасыны тапшырыр. Партитурадан көрүндүү кими, бөјүк ифачылыг имканларына малик олан тар симфоник оркестрлә көзәл үнсийјәт тапыр. Бу да тамамилә тәбиидир. Чүнки «Короғлу» операсы монументал бир опера олмагла бәрабәр, башдан-баша халг руһунда јарадылмыш вә Азәрбајҗан халг мусигисиндән бәһрәләнмишдир.

Ү. Нәчибәјов өзүнүн бир сыра дикәр симфоник әсәрләриндә дө Азәрбајҗан халҗ чалҗы аләтләриндән мөһарәтлә истифадә ет-мишдир.

Бу ән'әнәјә садиг галан кәнч бәстәкарларымыз өз әсәрләриндә јери кәлдикчә Азәрбајчан халг чалғы аләтләринә јер вермәји унутмурлар. Бу бахымдан исте'дадлы бәстәкар Мәммәд Гулијевин «Алданмыш улдузлар» операсындакы зурна партијасы јазылмыш нот мисалыны нәзәрдән кечирик:

Picc
 2 ob
 ing
 2 Cl
 (B)
 Cl b
 Fag
 C fag
 Cor F
 Tr-be
 Tr-ni
 C
 tuba
 Timp
 Gong
 agaga
 agaga
 Cassa
 Snare
 f
 Зурна
 Ф-но
 pizz.
 mf pizz.
 mp

Партитуранын эсасыны халгымызын мөйшөтөндө өзүнө мөһкөм жер тутмуш Баһар байрамы мөрасими тәшкил едир. Мүәллиф һаглы олараг мөвзуну ачмагы зурнаја тапшырыр. Чүнки халгымызын адөт-ән'әнәләринә көрә баһары биринчи олараг зурначылар дөстөси гаршылајыр. Бөстөкар халгын бу көзәл адөтинә еһтирамла јанашараг бу мөрасими јарадычы шөкилдә операнын партитурасына дахил етмишдир. Ојнаг ритмли бу мотивин зурнанын ифасында төкрар-төкрар сөсләнмөси мелодијаја рөнка-рөнклик верир. Гејд етмөк лазымдыр ки, бу хүсусијјөт јалныз зурна алөтинә мөхсүсдүр. Партијанын соло ифасы заманы һәмишә олдуғу кими, зурначылар дөстөсинә хас олан бир шөвглә гоша нағара вә нағара зурнаны мұшајиөт едир. Бу ики зәрб алөтинин бир-бириндөн фөргли римтләри партијаја һөинки хөләл көтирмир, әксинә ритмик фону даһа да күчлөндирир. Көрүндүјү кими, бөстөкар халг мусигиси ән'әнәләрини динләјичијә олдуғу кими чатдырмадан өтрү симфоник оркестрә мөхсүс зәрб алөтләриндөн имтина етмөји гәрәра алмыш вә илк дөфә олараг симфоник оркестрә зурна илә јанашы, Азәрбајчан зәрб алөтләриндөн гоша нағара илә нағараны көтирмишдир. Инди исә һаггында данышдығымыз операнын Баһар байрамы сөһнөсиндә чыхыш едөн Азәрбајчан халг чалгы алөтләринин, башлыча олараг, зурнанын симфоник оркестрә дахил олан алөтләрлә мұнасибөтини нөзөрдөн кечирөк. Бурада зурнанын сөс тембринә јахын олан биринчи вә икинчи трубалар мусигинин аксентли һиссәләриндә она көмөк едирләр. Бир мөгамда исә һөтта трубалар мелодијаны зурна илә бирликдә апарыр, сонра исә әкс сөсләрлә она говушур. Бу һиссөнин ахырында һөтта симли алөтләр дө онлара гошулур. Зурнанын һөмин ритмик мотиви үзөриндә скрипкалар тамамилә әкс глиссандосајағы пассажлы мелодик хөтт апарыр. Бу да нөтичә е'тибарилә сөһнә һадисәләринин инкишафына ујғун марағлы мусиги парчасынын јаранмасына көмөк едир. Әләвә едөк ки, һөмин мөгамда нағара вә гоша нағара сона гөдәр ритмик мұшајиөтчи ролу апарыр.

Илк нотлу Азәрбајчан халг чалгы алөтләри оркестринин јаранмасындан 50 илә јахын бир дөвр кечир. Бу мүддөт әрзиндә оркестр бөјүк инкишаф јолу кечмиш, онун ифачылыг имканлары мисли көрүнмөмиш дәрәчәдә артмыш, халг мусигиси саһөсиндә нүмүнәви бир оркестр коллективинә чеврилмишдир. һазырда оркестрин репертуарында Азәрбајчан бөстөкарларынын әсәрләри мұһүм јер тутур. Гејд етмөк лазымдыр ки, нотлу оркестр јарандығы күндөн Азәрбајчан бөстөкарларынын дигтөт мөркөзиндә дурмуш, онларын бөјүк әксәријјәти оркестр үчүн әсәрләјазмыш вә инди дө бу иши давам етдирирләр. Мусигишүнас К. Көримовун тә'биринчә десөк «Азәрбајчан бөстөкарларынын халг чалгы алөтләри оркестри саһөсиндәки иши Азәрбајчан бөс-

тәкарларынын јарадычылыг палитрасыны зәнкинләшдирир, бәс-тәкарларымызы күтләви динләјичи тәләбләринә јахынлашдыр».¹

Көркәмли совет бәстәкары Дмитри Шостакович Азәрбајчан бәстәкарларынын халг чалгы аләтләри оркестри үчүн јаздыглары әсәрләрә јүксәк гijмәт верәрәк јазыр: «Севиндиричи һалдыр ки, Азәрбајчан бәстәкарларынын јарадычылығына хас олан зөвг зәнкинлији вә әсил бәдиилик кими көзәл мә'зијјәтләр халг чалгы аләтләри оркестриндә дә өз әксини тапмышдыр».²

Һазырда оркестрин репертуары 800-дән артыг әсәри әһатә едир. Өтән илләр әрзиндә оркестрин тәркибинә дахил олан халг чалгы аләтләринин бәди-техники имканлары да хејли зәнкинләшмиш, бир сыра чалгы аләтләримиз, мәсәлән, тар, каманча, баламан виртуозлуг имканлары чәһәтдән Европанын профессионал мусиги аләтләриндән һеч дә кери галмадыгларыны сүбут етмишләр. Рус вә Гәрби Европа бәстәкарларынын әсәрләринин оркестрин ифасында мүвәффегијјәтлә сәсләнмәси буна парлаг мисалдыр. Скрипка вә фортепиано үчүн јазылмыш бир сыра әсәрләрин оркестрин ифасында сәсләнмәсини мусиги аләтләримизин вә онларын дахил олдуғу халг чалгы аләтләри оркестринин мүвәффегијјәти һесаб етмәк олар. Бу ону көстәрир ки, зәнкин сәс палитрасына малик Азәрбајчан халг чалгы аләтләри һәр чүр чәтин вә мүрәккәб ифаја гадир олуб јүксәк профессионалыг нүмунәси көстәрә биләр.

Буну да гејд етмәк лазымдыр ки, оркестрә дахил едилмиш ганун, дүтар, уд кими јени мусиги аләтләри сәјәсиндә онун тәркиби хејли зәнкинләшмиш, јарадычылыг имканлары кенишләнмишдир. 1973-чү илдән халг чалгы аләтләри оркестринә рәһбәрлик едән исте'дадлы дирижор, республиканын әмәқдар инчәсәнәт хадими Нәриман Әзимовун кәркин вә сәмәрәли әмәји сәјәсиндә Европа мусиги аләтләриндән габој, контрабас вә флейта да оркестрдә халг чалгы аләтләримизлә көзәл үнсијјәт тапмышдыр. Бунунла белә, Европа аләтләринин Азәрбајчан халг чалгы аләтләри оркестринә дахил едилмәси мәсәләсинә чох чидди јанашмаг лазымдыр. Унутмаг олмаз ки, оркестр Азәрбајчан халг чалгы аләтләри оркестри адланыр. Бизә елә кәлир ки, башга халглара мәхсус мусиги аләтләринин Азәрбајчан халг чалгы аләтләри оркестриндә чыхышы мүвәггәти, бир нөв шәрти характер дашымалыдыр. Зәннимизчә, Гәрби Европа бәстәкарларынын симфоник әсәрләринин Азәрбајчан халг чалгы аләтләри оркестринин ифасында сәсләнмәси заманы габоја, контрабаса вә јахуд флейтаја сон дәрәчә еһтијач дүјулдугда һәмин аләтләрдән Азәр-

бајчан халг чалгы аләтләри оркестриндә истифадә олунмасы мәгсәдәүјгүн көрүнүр. Бунунла әлагәдар нотлу оркестрин илк күнләриндән онун тәркибинә дахил едилмиш фортепиано вә кларнетин истифадәси мәсәләси хусуси мараг доғурур. Мә'лум-дур ки, профессионал мусигимизин баниси Ү. һачыбәјов оркестрдә фортепианодан мүхтәлиф тембр хусусијјәтләринә малик халг чалгы аләтләримизә үмуми көк вермәк, еләчә дә бас сәсләри сахламаг мәгсәдилә истифадә етмишдир. Кларнет исә чохдан бәри халгымызын мәишәтинә дахил олмасына вә тојларымызда, шәнликләримиздә әввәлчә мүшајиәтчи, сонрадан исә соло аләти кими мөһкәм јер тутмасына бахмајараг, илк әввәлләр оркестрә дахил едилмәмишди. Кларнет оркестрә сонрадан кәтирилмишди. Белә ки, көркәмли ханәндә Бүлбүлүн һәмишә оркестрлә чыхыш етмәк имканы олмадығындан Ү. һачыбәјовун «Сәнсиз» вә «Севкили чанан» романсларынын оркестр ифасы заманы кларнет кими зил соло сәсинә малик бир нәфәсли чалгы аләтинә сон дәрәчә бөјүк еһтијач дүјулурду. Бу факт истисна едилмәк шәр-тилә, кларнетә Азәрбајчан халг чалгы аләтләри оркестриндә һеч вахт чидди рол тапшырылмајыб. Профессионал мусиги аләтләринин Азәрбајчан халг чалгы аләтләри оркестринә дахил едилмәси мәсәләсинә бир дә она көрә еһтијатла јанашмаг лазымдыр ки, онлар сон дәрәчә тәкмилләшмиш мусиги аләтләри олдуғундан ејни типдән олан Азәрбајчан халг чалгы аләтинин оркестрдә имканларыны азалдыб, онун профессионалыг сәвијјәсинә галхмасына мане ола биләр. Башга халглара мәхсус мусиги аләтләрин Азәрбајчан халг чалгы аләтләри оркестринә кәтирмәк әвәзинә, мусиги аләтләримизин даим тәкмилләшдирилмәси (мәсәлән дејәк ки, зурнада, баламанда вә түтәкдә јени сәс пәрдәләри—дешикләр ачмаг вә онларын тәкмилләшмиш нөвләрини јаратмаг), һабелә бир сыра Азәрбајчан халг чалгы аләтләрини музејләрдән һәјага гајтармаг, Азәрбајчанын бир сыра рајонларында һәлә дә халг шәнликләриндә кениш истифадә олуна чалгы аләтләримизи оркестрә кәтирмәк барәдә чидди дүшүнмәк лазымдыр. Јери кәлмишкән гејд едәк ки, мусигишүнас Сәадәт Абдуллајеванын 1972-чи илдә Азәрнәшр тәрәфиндән рус дилиндә чапдан чыхмыш «Азәрбајчан халг чалгы аләтләри» адлы китабчасында халгымызын бу әзиз јадикарлары һаггында чох гijмәтли мә'луматлар вардыр. Халг ирсинә биканә галмаг олмаз. Бу аләтләрин бир чохуну (мәсәлән, синч вә чәнк аләтләрини) музејдән чыхармаг олар. Бу ишдә диқәр гардаш халгларын тәчрүбәсиндән истифадә етмәк лазымдыр.

Гәрибәдир ки, бу күн белә бир сыра рајонларда халг шәнликләринин бәзәји олан гавал, дүмбәк, куус, тулум, тәбил кими көзәл чалгы аләтләри һәлә дә оркестрә јол тапмајыб. Һалбуки, бу аләтләр оркестрин сәс палитрасыны даһа да зәнкинләшдирәди. Доғрудур, гавалла дәф бир гәбилдән олуб тәхминән ејни рол ојнајырлар. Бунунла белә, онларын арасында мүәјјән специфик фәргләр дә јох дејилдир. Тәсадүфи дејилдир ки, Ү. һачыбәјов гавалдан данышаркән, ону бүтүн зәрб аләтләриндән сајыр.

¹ К. Кәримов, «Оркестр Азербайджанских народных инструментов», Баки, 1959, сәһ. 23.

² Д. Шостакович, «Съезд композиторов Азербайджана». «Советская музыка» журналы, 1956, № 6.

Лакин әдаләтлә гејд етмәк ләзымдыр ки, бу ишин өһдәсин-дән оркестр рәһбәрләри һеч дә тәкбашына кәлә билмәзләр. Бу, үмумхалг ишидир. Бу јолда илк аддым олараг Шуша мусиги-аләтләри фабрики нәздиндә, Азәрбајчан Дөвләт Консерватори-јасынын халг мусигиси кафедрасы нәздиндә, һабелә Азәрбајчан ССР Елмәр Академијасынын Ме'марлыг вә Инчәсәнәт Инсти-туту нәздиндә мұвафиг тәдгигат лабораторијалары ачылмалы, һәмин лабораторијаларда оркестр үчүн халг чалғы аләтләри нүмунәләри һазырланмалы, һазырда оркестрдә тәтбиг олуна бир сыра аләтләрин үзәриндә исә тәкмилләшдирилмәләр апарыл-малыдыр.

Нәһәјәт, гејд етмәк ләзымдыр ки, оркестрә дахил олан бир сыра халг чалғы аләтләриндән, мәсәлән, саз, уд, түтәк вә зурна-дан, һәлә дә ләзымынча истифадә олунмур, онларын имканлары нәзәрә алынмыр, бәстәкарлар оркестр үчүн әсәрләр јазаркән әк-сәр һалларда онлары унутурлар. Буну башлыча олараг, һәмин аләтләрин нота чәтин алышмалары вә үмумијјәтлә, һәмин аләт-ләрдә нотла ифа едәнләрин сон дәрәчә аз олмасы илә әлагәлән-дириләр. Бир сыра мусиги мәктәбләриндә саз вә уд синифләри ачмаг, баламан синифләрини исә нәфәсли аләтләр синфинә че-вирмәк вә һәмин синифләрдә бүтүн Азәрбајчан нәфәсли халг чалғы аләтләрини тәдрис етмәк бу ишдә профессионал мусиги коллективләринә бәјүк көмәк оларды.

ӘДӘБИЈАТ

- Абдуллајева С. Народные музыкальные инструменты Азербайджана. Азәрнәшр, Бақы, 1972.
- Антонин М. Музыкальные инструменты. Дөвләт Мусиги Нәшријјаты. Москва, 1959.
- Бәдәлбәјли Ә. Мусиги лүғәти. «Елм» нәшријјаты. Бақы, 1969.
- Бәдәлбәјли Ә. Мусиги һаггында сөһбәт. Азәрбајчан Ушаг вә Кәнчләр Әдәбијјаты Нәшријјаты, Бақы, 1953.
- Вертков К.,
Благоготовов. Г.
Јазовитскаја Е. «Музыкальных инструментов народов СССР», «Музыка» нәшријјаты, Москва, 1975.
- Исмајлов М. С. «Азәрбајчан халг мусигисинин жанрлары». Азәрбајчан ССР ЕА-нын нәшријјаты. Бақы, 1962.
- Кәримов К. Оркестр азербайджанских народных инструментов. Азәрнәшр, Бақы, 1959.
- Кочаров Ј. «Балабан мәктәби». «Ишыг» нәшријјаты. Бақы, 1977.
- Малтер Л. Таблицы по инструментоведению. «Советский компози-тор» нәшријјаты, Москва, 1972.
- Орханбәјли О. Тар тәдрисинин методикасы, Азәрнәшр, Бақы, 1971.
- Әләскәров С.
Абдуллајева С. Азәрбајчан халг чалғы аләтләри оркестри үчүн оркестр-ләшдирмә. Бақы, 1977.
- Рогол-Левитский Д. М. Беседы об оркестре. Дөвләт мусиги нәшријјаты. Москва, 1961.
- Фәрһагова Р. Азербайджанский государственный камерный оркестр. Азәрнәшр, Бақы, 1973.
- Шулпјаков О. Техническое развитие музыканта-исполнителя. «М нәшријјаты, Ленинград, 1974.
- «Музыкальная энциклопедия». I чилд, «Советская энцикл нәшријјаты Москва, 1973.
- «Музыкальная энциклопедия». II чилд, «Советская энцикл нәшријјаты. Москва, 1974.
- «Музыкальная энциклопедия». III чилд, «Советская энцикл нәшријјаты. Москва, 1976.
- «Музыкальная энциклопедия». «Советская энциклопедия» нәшријјаты. Москва, 1978.

МҮНДӘРИЧАТ

Азәрбајҗан халг чалгы аләтләринин тарихинә бир нәзәр	3
Азәрбајҗан халг чалгы аләтләри оркестринин јаран-масы	9
Азәрбајҗан халг чалгы аләтләринин оркестрдә јери	14
Мизраблы аләтләр	15
Тарын оркестрдә тутдуғу јер	20
Саз	28
Сазын оркестрдә јери	31
Ганун	36
Ганунун оркестрдә јери	39
Уд	44
Удун оркестрдә јери	47
Каманды аләтләр	47
Каманча	48
Каманчанын оркестрдә ролу	50
Нәфәсли аләтләр	56
Түтәк	58
Түтәјин оркестрдә јери	60
Баламан	66
Баламанын оркестрдә јери	70
Зурна	77
Зурнанын оркестрдә јери	79
Зәрб аләтләри вә онларын оркестрдә јери	83
Азәрбајҗан халг чалгы аләтләри вә симфоник оркестр	96

Чапә имзаланмыш 19/XII-1979-чу ил. ФГ 25580.
Форматы 60×90/16. Физики чап. в. 6,75. Шәрти чап. в. 6,75. Учот нәшр. вәрәги 6,75. Сифариш 427.
Тиражы 3000. Чилддә гиймәти 80 гәп.

Азәрбајҗан ССР Дәвләт Нәшријјат, Полиграфија вә Китаб Тичарәти Ишләри Комитәсинин «Ишыг» нәшријјаты, Бақы, Гогол күчәси, 6.

26 Бақы комиссары адына мәтбәә, Бақы, Әли Бајрамов күчәси, № 3.

Әру Н. Садыгова. Рәссамы А. Гәдиров. Бәдии рәдактору З. Нәсәнова.
Техники рәдактору Е. Бағырова. Корректору П. Чәфәрова.

Д. Ш
зыка»

Job 1980

جالتی

Рахматов Авяз Мамедали оглы
(кандидат искусствоведения)

**АЗЕРБАЙДЖАНСКИЕ НАРОДНЫЕ ИНСТРУМЕНТЫ
И ИХ МЕСТО В ОРКЕСТРЕ**

(на азербайджанском языке)

Иштыг. Баку. 1980.

80 гон.

①